

POLSKA AKADEMIA NAUK ODDZIAŁ W LUBLINIE
POLISH ACADEMY OF SCIENCES BRANCH IN LUBLIN

TEKA

KOMISJI
ARCHITEKTURY,
URBANISTYKI
I STUDIÓW
KRAJOBRAZOWYCH

COMMISSION
OF ARCHITECTURE,
URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE
STUDIES

ISSN 1895-3980

VOLUME XIII/3

TEKA

KOMISJI ARCHITEKTURY, URBANISTYKI
I STUDIÓW KRAJOBRAZOWYCH

COMMISSION O ARCHITECTURE, URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE STUDIES

POLISH ACADEMY OF SCIENCES BRANCH IN LUBLIN

TEKA

COMMISSION OF ARCHITECTURE, URBAN PLANNING
AND LANDSCAPE STUDIES

Volume XIII/3

Lublin 2017

POLSKA AKADEMIA NAUK ODDZIAŁ W LUBLINIE

TEKA

KOMISJI ARCHITEKTURY, URBANISTYKI
I STUDIÓW KRAJOBRAZOWYCH

Tom XIII/3

Lublin 2017

Redaktor naczelny

prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, Politechnika Wrocławska

Rada Naukowa

prof. dr hab. arch. Mykola Bezv (Politechnika Lwowska, Ukraina)
prof. dr hab. inż. arch. Krzysztof Pawłowski (Politechnika Lubelska, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka (Politechnika Wrocławska, Polska)
prof. nadzw. dr hab. inż. Krystyna Pudelska (Uniwersytet Przyrodniczy w Lublinie, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Petro Rychkov (Rivne University of Technology, Ukraina)
prof. Sviatlana Smolenska (Charków, Ukraina)
dr.eng. arch. Bo Larsson (Lund, Szwecja)
dr Larysa Polischuk (Ivanofrankowsk, Ukraina)
arch. dipl. ing. (FH) Thomas Kauertz (Hildesheim, Niemcy)
Charles Gonzales (Director of Planning Cataño Ward, Puerto Rico)
Rolando-Arturo Cubillos-González (Catholic University of Colombia, Kolumbia)
prof. dr hab. Jan Gliński, czł. rzecz. PAN

Redakcja naukowa tomu XIII/1–4

prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, Politechnika Wrocławska

Recenzenci

prof. nadzw. dr hab. inż. arch. Andrzej Białkiewicz (Politechnika Krakowska, Polska)
prof. dr hab. Mariusz Dąbrowski (Politechnika Lubelska, Polska)
dr hab. Piotr Urbański, prof. UP (Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Anna Mitkowska (Politechnika Krakowska, Polska)
dr hab. inż. arch. Irena Niedźwiecka-Filipiak (Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Bonawentura Pawlicki (Politechnika Krakowska, Polska)
prof. nadzw. dr inż. arch. Halina Petryszyn (Zachodniopomorski Uniwersytet Technologiczny w Szczecinie, Polska)
prof. dr hab. inż. Anna Sobotka (Akademia Górniczo-Hutnicza w Krakowie, Polska)
prof. dr hab. inż. arch. Maria Jolanta Żychowska (Politechnika Krakowska, Polska)

Projekt okładki

Elżbieta Przesmycka
Kamila Boguszewska

Fotografia na okładce tomu XIII/3 oraz na s. 5

prof. dr hab. inż. arch. Elżbieta Przesmycka, La Défense

Rysunek na s. 1

Elżbieta Przesmycka

Copyright by Polska Akademia Nauk Oddział w Lublinie, Lublin 2017

Copyright by Politechnika Lubelska, Lublin 2017

Publikacja finansowana ze środków Polskiej Akademii Nauk

ISSN 1895–3980

www.pan-ol.lublin.pl

Wydawca: Politechnika Lubelska, ul. Nadbystrzycka 38D, 20–618 Lublin

Skład komputerowy

INFO STUDIO Agencja Reklamowo-Wydawnicza s.c., www.isar.pl

Realizacja

Biblioteka Politechniki Lubelskiej, Ośrodek ds. Wydawnictw i Biblioteki Cyfrowej
ul. Nadbystrzycka 36A, 20–618 Lublin
tel. 81 538–46–59, e-mail: wydawca@pollub.pl, www.biblioteka.pollub.pl

About historic stonework in Kraków

Anna Kulig

Politechnika Krakowska

Abstract: Massive fragments of portals, mouldings, and columns which are stored in stone collections and museum storage rooms are today of no particular interest. They spur the visitors' imagination only slightly; there, just a piece of stone, carved, yet incomplete, broken. Can this legacy, difficult in perception, be shown in a different way and made memorable? Can it be made close to the audience?

The concepts of the pioneers of conservation of historical objects are worth referencing. Realized concepts testify for an attitude of respect towards the legacy and traditions. Gothic architectural details that were abandoned during demolitions of historical structures in the 19th century, have survived elsewhere, "incrustated" in other structures. It happened in the walls of Collegium Maius, The Bishop Erazm Ciołek Palace, Pusłowski Palace, Lubomirscy Palace, Tadeusz Stryjeński Palace. They were often treated as native relics. Saved from destruction and from being forgotten they adorn facades, interiors and gardens. Perhaps the idea and the examples of stone collections will spur a reflection and inspiration in designers today.

About museum stonework collections

Several hundred exhibits of architectural stonework accumulated since the 19th century inside storage rooms of the National Museum have been displayed to the public, as part of several outdoor stonework exhibitions, in the gardens and inside museum rooms and study storages over the recent years. The collections include damaged stone works made of dimension stones, parts of e.g. portals, window frames, cornices, wimpergs, etc. The stone works often include architectural sculpture. Where do these pieces come from?

Fig. 1. Kraków, Pałacyk Czapskich, lapidarium w ogrodzie, pinakiel z XIV w.

Stone sculptures and elements of architectural design wore down naturally, mostly due to direct exposure to weather. In the late 19th century multiple restoration and conservation projects were undertaken in Kraków.

As part of the work, many elements of damaged stonework were replaced and some old details were removed. That is how the museum acquired a large number of pieces representing various architectural styles. Initially they were stored in the Barbican, later on in the garden by the Czapski Palace where the first stonework collection was created. The collections were also exhibited in the Cloth Hall and the Town Hall Tower. In the 1960s the large collection of architectural sculpture and plaster casts was moved to the Szolański tenement building where it remained unavailable to the public for a long time. In 2010, in the Erazm Ciołek Bishop of Płock Palace, a permanent exhibition opened in the vast basement filled with museum display cases. The original stone works are displayed alongside a collection of architectural sculpture and plaster casts. Their origin and sense is explained by Władysław Łuszczkiewicz, the first Director of the National Museum, "a plaster cast allows for thorough and comprehensive review of sculpture, comparison against other elements in the collection, something that cannot be done with photography or a brief on-site encounter with the original work. In the case of many of the plaster casts, the original works are either inaccessible or non-existent".¹

Fig. 2. Kraków, Spichlerz, Plac Sikorskiego 6, lapidarium

The Hutten-Czapski Museum, the oldest branch of the National Museum in Kraków, boasts the most effective stonework collection integrated into the palace garden, with valuable pieces of Krakow's Gothic buildings (Fig. 1). In the garden the exhibits harmonise well with the greenery, with the dominant element being a medieval pinnacle (i.e. an original 14th-century pinnacle from Saint Mary's Church). Near the fence there is a collection of diverse details: massive and very small exhibits. The trees and flowers found in the garden provide the perfect background for the collection. Visitors can combine study of the collection with a walk, recreation in the garden or sketching decorative motifs. There are several characteristic exhibits that deserve a mention. Those include pieces of dimension stones made of Jurassic limestone in the late 14th century, e.g.: a) piece of a gable finial with crockets – which are a common element in Gothic architecture – on the edges; b) piece of aedicula that topped the buttress of presbytery in Saint Mary's Church in Kraków. The dimension stone was dressed to serve as the bottom part of a double sloped roof which adheres to the ends of wimpergs; c) part of aedicula of a buttress of altar wall. It includes a piece of a row of wimpergs. The wimpergs are separated by fleurons. The preserved fragment includes tracery on half of the wimperg and its diamond vault; d) pieces of pinnacles with parts of decorative wimpergs and crockets on the edges; they formed a part of aedicula of buttresses; e) piece of a portal jamb or window frame of unknown origin, second half of the 14th century; e) corner piece of a straight portal lintel with intertwining muntins and fragments of arches. This is an element of a characteristic, still Gothic, portal from the early 16th century. Similar portals can be found in large numbers in the Wawel

¹ Łuszczkiewicz, *Odlwy gipsowe rzeźb ze Strzelna w Muzeum Narodowym w Krakowie*, in: *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne* v. 2, 1895 p. 358

Castle, monastery buildings in Kraków and Kazimierz and Kraków's tenement buildings and palaces; f) piece of a column with relief sculpture in the form of slanting check pattern filled with rhombi. This is a part of a pier placed between windows in an official room of a tenement building located in Kraków which dates back to the second half of the 15th century or the turn of 15th and 16th century. The collections include unidentified pieces that still have not been analysed by researchers. In the recent years the stonework collection from the Czapski Museum was divided and some of the exhibits were moved to a new location by the Granary. It is a small collection that includes exhibits from a few periods. The details are displayed outdoors under a roof, on shelving units, and labelled with an accession number. Due to the large number of exhibits within a limited space, exhibits other than those on bottom shelves placed in the first row are not easily visible. In some instances, it is difficult to see the origin and resemblance to the preserved and complete historic sites (Fig. 2).

Examples of Gothic stonework remaining in situ in tenement buildings. Portals, window and door frames, piers

A walk around the city centre of Kraków might help us find architectural analogies with pieces found in stonework collections. This way it is possible to observe authentic elements in a historical context and natural daylight. Gothic details preserved to this day can be found in places that are not easily accessible, primarily in today's basements (formerly, the ground floor), hence they are not widely known or easily observable. Many of the old details survived in halls, outbuildings, facades facing the inner court. The largest group of preserved architectural details is made up by portals. In a sample block of buildings between Floriańska, Szpitalna, św. Tomasza and św. Marka Streets there are 37 preserved stone portals². A single-storey tenement building could feature as many as 15 portals. The works were simple – the only decoration was simple chamfering of jambs and lintels (also found in later works). Some portals were right angled, but a semi-circular finish was more common. "The basements of Kraków boast several hundred portals, all made of high-quality Jurassic limestone"³. Pointed portals typical of the Gothic style are less common than semi-circular portals and beam portals,⁴ it is believed that they date back to the 14th or 15th century. The most beautiful examples can be seen in the facades of houses at 8 Floriańska Street and 9 św. Jana Street. A group of extravagant portals with multi-layered moulding were built in the late Middle Ages. They rely on the models used in sacred architecture (e.g. the south nave and vestibule of St. Catherine's Church),⁵ and popularised, e.g. by a construction team working for Jan Długosz (the so-called Długosz portals after 1460).⁶ Similar portals are present in large numbers and can be found in more exposed parts of medieval houses (e.g. tenement buildings at 15 Rynek Główny Square, 10 Bracka, 41 Floriańska, 9 Szpitalna Streets, 4 pl. Mariacki Square, 7 Mały Rynek Square)⁷ with the most beautiful being the entrance portals of tenement buildings at 8 pl. Mariacki Square and 8 Szpitalna Street (Fig. 3). The width of gate portals within facades (8 Szpitalna Street – 1.35 m, 8 Floriańska Street – 2.60 m, 9 św. Jana – 2.15 m) might indicate that these gates were passable.⁸

Window frames are more difficult to recognise. They were removed and rebuilt much more often than the portals, and more susceptible to damage. Stone window frames began to be used in Kraków in the second half of the 14th century. It is probable that for a long time they existed alongside brick jambs that were typical of the first stage of tenement building construction. Examples include two significantly splayed openings in the house at 11 Rynek Główny Square, which date back to the second half of the 14th century. The stone frames, usually

2 Swaryczewski 1988, p. 24 Swaryczewski Andrzej, 1984 *Gotyckie i gotycko-renesansowe filary międzyokienne odkryte w ostatnich latach w domach krakowskich*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, v. 18, p. 37–46; 1985 *Gotyckie portale w kamienicach Krakowa*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, v. 19, p. 9–16; 1988 *Gotycki blok lokacyjny nr 9*, „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury”, v. 22, p. 19–22;

3 Swaryczewski 1985, p. 9. Cf. Jamroz 1983.

4 Jamroz 1983, fig. 26.

5 Marcin Szyma, *Nawa południowa i kruchta kościoła Św. Katarzyny na Kazimierzu w Krakowie. Zagadnienia chronologii, warsztatu i stylu*, „Rocznik Krakowski”, v. 60: 1994, p. 19–49. Cf. Miłobędzki 1978b, p. 85–86. Also Grzybowski 2014, p. 122–123, with presentation of alternative theories about the origins of portals.

6 Anna Buczek, *Mecenat artystyczny Jana Długosza w dziedzinie architektury*, [in:] *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jansa Długosza*, Kraków 1980, p. 121–130.

7 Swaryczewski 1985, p. 12–14, fig. 9.

8 Measurements by Franciszek Mączyński, *Stary Kraków. Ulice, bramy, sienie*, Kraków, 1908, no. 22, 28, 32.

in the form of straight blocks with chamfering of various widths and a straight lintel were a standard solution. Complex mouldings were less common. The decorative side (with chamfering or moulding) of the windows installed in facades faced the street, at the back of the building it faced the interiors.⁹ The official ground floor room had decorative windows that overlooked the inner court. The windows installed in deep, fragmentarily closed niches were (usually) given stone frames with rich moulding. The windows were additionally decorated with vertical divisions. Some beautiful pieces remain to this day in tenement buildings at 17 and 26 Rynek Główny Square, 16 Mikołajska Street and 16 św. Jana Street. Window seats were commonly built under the windows.¹⁰ Examples of medieval window stonework preserved to this day can be found in buildings at 14 Mikołajska, 14 Szpitalna, 3 Sławkowska Streets and in 2 Mały Rynek Square. Among Kraków's Gothic stonework and rich tenement buildings of the middle class and knights, a special place is held by piers between windows – decorative compilations of circular posts with cores adorned with geometric patterns, placed between windows. Their notable characteristic is the combination of Gothic (core and base) and Romanesque (massive capitals) styles. Similar piers can be found in houses at Kanonicza and Szczepańska Streets and in Rynek Główny Square. A valuable piece that is representative of this stonework trend is a window taken from the demolished All Saints Parish and installed in the 19th century in the East facing facade of Collegium Maius (Fig. 4).

Fig. 3. Kraków, ul. Szpitalna 6

The piers in the houses at Kanonicza Street are noteworthy examples: house no. 3 has a pier which dates back to the mid-14th century, the pier in house no. 5 dates back to the mid-15th century, the pier in house no. 7 dates back to the early 16th century. The building at 42 Rynek Główny Square¹¹ and Libreria Collegium Maius have piers that date back to the early 16th century. One of the most interesting pier decors can be found in the back room of the tenement building at 5 Szczepańska Street. Aside from fluting on the central column, there are sets of zigzagging grooves on the side columns. The piers between windows along with supports of wall niches and portals, sometimes with vaults, are an integral part of interior design. One example are the ground floor interiors of the house at 5 Szczepańska Street. The piers here feature simple capitals and Romanesque-like decors, portals with rich ornaments and supports of vault ribs.

9 W. Komorowski, *Średniowieczne domy w nowożytnym Krakowie*, [in:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, Politechnika Krakowska, Architektura series, monograph no. 425, ed. K. Stala, Kraków 2013, p. 131–155;

10 Swaryczewski 1984, p. 37–38, fig. 2, 3, 16. — Swaryczewski 1988, p. 22, fig. 8.

11 W. Komorowski, *Dom Bonerów przy Rynku Głównym 42 w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, v. 76, 2010, p. 32–35.

Fig. 4. Kraków, ul Kanonicza 17

Restored and original pinnacles and wimpergs

The skill and creativity of medieval stonemasons are reflected in effective shapes of pinnacles¹² and wimpergs.¹³ Between the 14th and 16th century in Kraków and the adjacent Kazimierz pinnacles were built on facades of large churches and imposing buildings that fulfilled other functions. Pinnacles that remain to this day include the ones on Saint Mary's Church in Kraków (presbytery buttresses); the Corpus Christi Church (top of West facing facade) and St. Catherine and St. Margaret's Church (presbytery buttresses, south nave and vestibule) in Kazimierz. An example of small sacred architecture is the Gethsemane Chapel by St. Barbara's Church in Kraków (early 16th century). Buildings that fulfilled other functions included: Collegium Maius (top of the hall), Cloth Hall (buttresses). In the Middle Ages the facades of some of the tenement buildings in Rynek Główny Square in Kraków featured pinnacles.

The monumental presbytery of Saint Mary's Church enclosed on five sides is surrounded by buttresses. The presbytery buttresses (with stone drip cornices on chamfers) are four storeys in height and stand on a low stone plinth. The precise stonework of the beautiful architectural finial is made of dressed Jurassic limestone. The architectural finials of the presbytery are constructed in line with the contemporary model known as aedicula. The core of the composition is a horizontal form, a small structure (chapel) surrounded with muntins, whereas the front features a turret made of a pinnacle or its creative variation. Above the pinnacle on the south buttress of the altar wall there is an emblem of the Republic of Poland. For now, after conservation work and replacement of damaged elements¹⁴ (reconstructed by architects Tadeusz Stryjeński and Zygmunt Hendel – 19th-20th century) on the presbytery buttresses there are ten aediculae with pinnacles – turrets.¹⁵ The Gothic pinnacle found in the Czapski garden was moved there after replacement work on the building.

The main nave is surrounded by buttresses with a single-sloped drip mould (with crockets on the edges) that turns into a double-sloped roof decorated with crockets on the edges and crowned with a fleuron. Under the roof there is a smooth triangular gable. The stonework of the buttresses is made of carefully dressed

12 Architectural ornament resembling a small turret, usually with a square core and a pyramidal cap; characteristic of Gothic architecture. It topped rooftops, buttresses, portals, wimpergs, etc. The sides of a pinnacle often take the shape of wimpergs with tracery (muntins on the edges of the core) and the cap is decorated with crockets on the edges and fleurons on the top.

13 In Gothic architecture and stonework a decorative triangular finish with tracery, topped with a fleuron or pinnacle and decorated with crockets on the edges. Wimpergs were built above portals and windows or were used as an ornament on pinnacles.

14 Sudacka A. *Prezbiterium k. Mariackiego w Krakowie. Historia prac restauratorskich konserwatorskich, Kraków 1998.*

15 Catalogue record by S. Sławiński.

Jurassic limestone. Most of these elements are reconstructions made during the interwar period under direction of the architect Franciszek Mączyński.

About the Gothic stonework in Kraków – general information about function and forms

The medieval masonry residential buildings in Kraków (14th to early 16th century) usually featured door (portals and door frames) and window stonework, commonly made of Jurassic limestone. This building material came from nearby quarry owned by the city. The stonework was used to install doors, large gates and windows. The stonework also included: stone claddings, columns and piers between windows that served as both a construction element and a decoration. Stone supports were used as a structural element of a wooden porch (corbels).¹⁶

The characteristics of Gothic stonework included excellent workmanship and an abundance of mouldings. Chamfering was used as a simpler alternative. Aside from pointed portals, there were portals with a straight lintel, some of them with a lot of ornaments. The windows were always rectangular with larger openings divided by stone mullions into smaller openings. In the 16th century there were multiple stone workshops associated with Italian sculptors, e.g. the workshop of Francesco the "Florentine" operating by the Wawel Castle¹⁷. His most prominent work in the city is the stonework at Erazm Ciołek Bishop of Płock Palace at 17 Kanonicza Street (currently a branch of the National Museum). Francesco the "Florentine" is believed to be the originator of a late Gothic portal with a straight lintel and Renaissance cornice.

The Gothic window frames characteristic of the period, with thin mullions on a base that resembled a screw, were also given a Renaissance cornice. Works of this kind were created by Benedykt who worked at the Wawel Castle. Similar stone works were created in the first half of the 16th century for Collegium Maius (the Library) as well as tenement buildings and palaces and monasteries throughout Kraków and Kazimierz. The essence of late Gothic is the cloister in the courtyard of Collegium Maius with diamond vaults. The moulded arches of the arcade are supported by round columns decorated with crystalline details. Throughout all the periods the same types of Gothic and modern stonework as in the tenement buildings (except for prominent historic works) were found in monasteries as well as collegia and university dormitories.

Conclusions from a review of stonework collections

1. Pieces of architectural details and sculpture can be found in many buildings throughout Kraków: museums, private tenement buildings, seats of institutions, i.e. places accessible to the public, places with limited availability to the public or places that are completely forgotten, concealed (e.g. basements and storage space).
2. The best arrangements of stone works can be found in gardens, parks, courtyards of former palaces and tenement buildings. The exhibits are properly exposed and protected thanks to casting into facade walls in the form of a niche (or into separation walls), installation or placement, for instance, under an arcade or a roof structure.
3. Outdoor exhibitions in gardens are undoubtedly spectacular, but the sculptures are exposed to difficult weather conditions. Their condition quickly deteriorates.
4. Other way to protect and exhibit the pieces, used since the 19th century, is casting stone works into a new place or uncovering the remains of details covered in the past as a result of alteration of buildings, change of style, as is illustrated by the example of St. Mark's Church and its South facing facade with a piece of a Gothic portal or the walls of Collegium Maius.

16 B. Krasnowolski, *Krakowskie warsztaty budowlane i kamieniarskie na przełomie średniowiecza i nowożytności*, „Rocznik Krakowski”, v. 72, 2006, p. 94–95, 98, 100; – idem, *Pałac biskupa płockiego Erazma Ciołka na tle historii, architektury i konserwacji ulicy Kanoniczej*, „Biuletyn Społecznego Komitetu Odnowy Zabytków Krakowa” issue no. 57, April 2007, p. 134;

17 M. Zlat, *Geneza gotycko-renańsansowych portali zamku na Wawelu*, „Rocznik Historii Sztuki”, v. 30, 2005, p. 86–93;

5. There should be alternative solutions for arrangement of details of historic architecture – plastic and design tests based on the use of modern technology. Perhaps a competition for the best design of contemporary stonework collection would be a good idea.
6. It would be a good idea to prepare a short illustrated guide to stonework collections in Kraków with specification of stone works characteristic of a given period still present in situ in the historic city centre.

O zabytkowej kamieniarsce Krakowa

Streszczenie: Masywne fragmenty portali, obramień, filarów, które są złożone w lapidariach i magazynach muzealnych nie budzą dziś większego zainteresowania, słabo przemawiają do wyobraźni widzów – ot, głazy odkute, rzeźbione ale niekompletne, rozbite. Czy można to dziedzictwo cenne a trudne w percepcji inaczej ukazać i upamiętnić? Przybliżyć odbiorcy? Warto przywołać tu koncepcje pionierów konserwacji zabytków. Zrealizowane ekspozycje świadczą o postawie szacunku do dziedzictwa i tradycji. Gotyckie detale architektoniczne porzucone w czasach burzenia zabytków w XIX wieku przetrwały gdzie indziej jako „winkrustowane”. Tak stało się w murach Collegium Maius, Pałacu Pusłowskich, Lubomirskich, Pałacu Ciołka, Domu Pod Stańczykiem. Ocalone przed zniszczeniem i zapomnieniem zdobią wciąż – elewacje, wnętrza, galerie ogrodowe. Może idea i przykłady kolekcji lapidarialnych pobudzą do refleksji i zainspirują współczesnych projektantów?

Wstęp do metodologii oceny dotykowych modeli architektonicznych

Maciej Kłopotowski

*Politechnika Białostocka, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska,
Katedra Konstrukcji Budowlanych i Architektury.*

Zrealizowano w ramach pracy statutowej S/WBiŚ/2/16 finansowanej ze środków MSWiN

Agnieszka Kłopotowska

*Politechnika Białostocka, Wydział Architektury, Katedra Architektury
Mieszkaniowej, Pracownia Urbanistyki i Planowania Przestrzennego*

Zrealizowano w ramach pracy statutowej S/WA/1/17 finansowanej ze środków MSWiN

Streszczenie: W niniejszej publikacji podjęto tematykę dotykowych modeli architektonicznych, instalowanych w przestrzeniach publicznych polskich miast. Zamieszczono w niej wyniki badań autorskich, których celem było wskazanie cech i działań determinujących jakość tego rodzaju opracowań, w tym ich użyteczność dla osób niewidzących. Na podstawie analizy rzeczywistych realizacji zdefiniowane zostały cechy, które usystematyzowano w odpowiednich obszarach i aspektach problemowych. Dla każdego z nich podano rozwiązania pożądane, dopuszczalne od nich wyjątki, a także rozwiązania niedopuszczalne. Wskazano również podmioty odpowiedzialne za poszczególne elementy w procesie projektowania, realizacji oraz użytkowania tego rodzaju reprezentacji. Autorska metoda może stanowić podstawę do dalszych prac badawczych, poświęconych opracowaniu i wykorzystaniu metodologii oceny dotykowych modeli architektonicznych.

Słowa kluczowe: przestrzeń publiczna, projektowanie uniwersalne, modele dotykowe, rzeźba architektoniczna, pomoce tyflogiczne

Wprowadzenie

Od ponad dziesięciu lat w przestrzeniach zewnętrznych polskich miastach instalowane są modele i makiety, które przeznaczone są do oglądu dotykowego. Do dnia dzisiejszego zrealizowano ich kilkadziesiąt. Wśród nich znajdują się odwzorowania przestrzeni krajobrazowej, architektonicznej a także portrety¹ oraz przedstawienia takich obiektów jak: parowozy² czy okręty³. Poza reprezentacjami w pełni trójwymiarowymi w sąsiedztwie wielu obiektów architektonicznych oraz w ich wnętrzach realizowane są odwzorowania reliefowe. Wszystkie one stanowią interesujące elementy wyposażenia przestrzeni publicznej a zarazem elementy promocji miast. Jako element uniwersalny spełniają one ważną rolę społeczną. Służą celom dydaktycznym i poznawczym osób o różnych możliwościach i potrzebach percepcyjno-ruchowych. Możliwość dotykania ekspozycji czyni z nich narzędzie tyfloydaktyczne i zastępczą formę poznania dla osób niewidomych i słabowidzących.

Autorzy niniejszego opracowania przeprowadzili pionierskie w naszym kraju badania obejmujące swym obszarem modele ilustrujące przestrzenie i obiekty architektoniczne. Prace przeprowadzono w 31 miastach i miasteczkach Polski. W trakcie ich prowadzenia dokonano szczegółowych pomiarów i dokumentacji

1 Między innymi popiersie Jana Matejki, zrealizowane w Krakowie przy ul. Floriańskiej w ramach trasy Droga Królewska dla Niepełnosprawnego Turysty.

2 Trzy modele dotykowe historycznych parowozów eksponowane są w Muzeum Kolejnictwa w Kościerzynie.

3 Model ORP Błyskawica eksponowany jest na Nabrzeżu Kościuszkowskim w Gdyni.

fotograficzno-rysunkowej. Analizami objęto łącznie 74 obiekty. Terenowe prace badawcze poszerzone zostały o kwereudy odbyte w stosownych instytucjach i urzędach oraz wywiady przeprowadzone ze zleceniodawcami, autorami i wykonawcami badanych modeli.

Wyniki przeprowadzonych studiów jednoznacznie wskazują na istnienie szeregu niedociągnięć i mankamentów projektowo-wykonawczych, które obniżają lub wręcz wykluczają przydatność poszczególnych realizacji⁴. Przyczyn tego autorzy upatrują w braku właściwych i odpowiednio spopularyzowanych zasad projektowania, uzgadniania, opiniowania, realizacji oraz eksploatacji tego rodzaju mebli miejskich. Nie bez znaczenia pozostają również takie fakty jak: brak odpowiedniej wiedzy i doświadczenia projektantów⁵ w zakresie projektowania uniwersalnego, incydentalny i eksperymentalny charakter modeli (w wielu miastach realizowanych jako pojedyncze obiekty)⁶, oraz ograniczające przesłanki ekonomiczne⁷.

Wprowadzona przez autorów metodologia analizy poszczególnych realizacji pozwoliła na wskazanie obszarów problemowych. Stanowią je: problemy związane z lokalizacją w przestrzeni, budową postumentu pod model, rzeźbą modelu – jego treścią merytoryczną, zawartą na modelu informacją oraz problemy związane z budową i eksploatacją modelu. Uszczegółowienie tych obszarów w formie kolejno: aspektów i dalej konkretnych elementów, pozwala na prześledzenie najczęściej popełnianych błędów. Na tej podstawie autorzy dokonali oceny istniejących realizacji. Wyniki tego procesu pozwoliły również na swoisty eksperyment naukowy, polegający na wskazaniu cech i rozwiązań mogących stać się przyczynkiem do opracowania wytycznych projektowych i realizacji opracowań wzorcowych. Działania te w przyszłości mogą doprowadzić również do budowy narzędzia umożliwiającego ocenę tego rodzaju opracowań.

Analizowane obszary, aspekty i elementy problemowe

W zamieszczonej poniżej tabeli przedstawiono usystematyzowany zestaw cech i działań: pożądanych (wzorcowych), dopuszczalnych (akceptowalnych pod pewnymi warunkami) oraz niedopuszczalnych (całkowicie wykluczonych). Usystematyzowano je w grupach problemowych, które określono jako: obszary, aspekty i elementy. Pod pojęciem obszarów sklasyfikowano podział na: lokalizację, postument, treść, informację oraz budowę i eksploatację. Podział ten ma przełożenie na proces inwestycyjny, kolejność wykonywanych prac i czynności oraz podmioty za nie odpowiedzialne.

Obszar lokalizacji wiąże się z decyzjami lokalizacyjnymi, które należą do inwestora a jednocześnie władz publicznych. Sklasyfikowano w nim takie aspekty jak: miejsce oraz trasa dojścia do modelu. Elementy te związane są z wyborem odpowiedniej lokalizacji, spełniającej wymogi łatwego odnalezienia w przestrzeni, widoczności z ciągów komunikacyjnych oraz orientacji odwzorowania względem oryginalnego obiektu/obiektów w przestrzeni realnej miasta. Drugim z aspektów są decyzje związane z parametrami przestrzennymi i organizacją bezpiecznej trasy dojścia do modelu z głównych ciągów komunikacji pieszej. Decyzje takie najczęściej pozostają w gestii

4 Problemy te autorzy prezentowali podczas następujących konferencji naukowych i branżowych:

- Konferencji naukowej pt.: *Nowocześni niewidomi i słabowidzący w dostosowanym do nich świecie*, Serock 28–29 października 2016 r.;
- IV/VII Międzynarodowa konferencja z cyklu *Architektura bez granic*, pt.: *Miasto – stolica kultury. Wyzwania i efekty*, Wrocław 18–19 listopada 2016 r.;
- III Ogólnopolskiej Konferencji Naukowo-Szkoleniowej *Medycyna personalizowana. „Genom-Człowiek-Świat-Zagrożenia”*, Lublin 23–25 listopada 2016 r.;
- XIV edycja Międzynarodowej Konferencji *Reha for the Blind. Świat Dotyku, Dźwięku i Magnigrafiki – „Wybitni niewidomi – ich wpływ na rozwój nowoczesnych społeczeństw”*, Warszawa 01–02 grudnia 2016 r.;
- Konferencji pt.: *Nowoczesne społeczeństwa i władze Unii Europejskiej, a także polskie i województwa świętokrzyskiego rozwiązują problemy niewidomych i słabowidzących*, Kielce 02 marca 2017 r.;
- World Multidisciplinary Civil Engineering-Architecture-Urban Planning Symposium, Praga 12–16 czerwca 2017 r.;
- XX Forum Architektury Krajobrazu, pt.: *Praktyka zawodowa – Badania naukowe – Dydaktyka*, Kraków 21–23 września 2017 r.;
- XV edycja Międzynarodowej Konferencji *Reha for the Blind. Świat Dotyku, Dźwięku i Magnigrafiki*, Warszawa 17–18 października 2017 r.;

5 W procesach realizacji analizowanych 74 obiektów uczestniczyło niemalże 30 twórców. Są wśród nich autorzy pojedynczych realizacji, co ma miejsce w 16 przypadkach. Zaledwie 4 twórców zrealizowało łącznie powyżej 5 takich modeli.

6 W 20 miastach zrealizowano po jednym modelu. Fakt ten nie pozwala na wzajemne porównywanie opracowań i wyciąganie odpowiednich wniosków z innych realizacji (uczenie się na błędach). Wyłącznie w 9 ośrodkach zobaczyć można więcej niż dwie różne reprezentacje. Więcej przykładów oferują odpowiednio: Kraków (13 opracowań), Wrocław (8), Gdańsk (6), Sandomierz (5), Poznań (4), Kościerzyna (3), Karpacz (2). W trzech miastach (w Pasłęku, Świdnicy i Warszawie) udostępniono natomiast zwielokrotnione kopie tego samego odwzorowania.

7 Realizacje te bywają częścią procesów inwestycyjnych polegających na dostosowaniu obiektów i przestrzeni do potrzeb osób niepełnosprawnych, które realizowane są w wyniku tak zwanych przetargów. O wyborze wykonawcy w sytuacjach takich decyduje cena. W wielu wypadkach generuje to problemy jakościowe.

zarządcy budynku lub dysponenta przestrzeni publicznej a realizacja obiektów we wskazanych miejscach może wiązać się z przebudową fragmentu przestrzeni publicznej (najczęściej zmiany te obejmują: przebudowę nawierzchni, rearanżację elementów małej architektury oraz oświetlenie). W obszarze lokalizacji wyszczególniono również aspekt otoczenia modelu. Miejsce to, podobnie jak opisane powyżej, wymagać może przebudowy lub przearanżowania przestrzeni, w której ustawiony zostanie model. Działania takie wymagają ścisłej współpracy pomiędzy autorem modelu i dysponentem konkretnej przestrzeni. Istotnym aspektem związanym z obszarem lokalizacji pozostają pozawzrokowe systemy naprowadzające, pozwalające odnaleźć model osobom z dysfunkcjami wzroku. W autorskim zestawieniu cech i rozwiązań podzielono je na klasyczne oznaczenia fakturalne oraz nowatorskie systemy elektroniczne (takie jak: GPS, bluetooth, beacon).

Obszar postumentu wiąże się bezpośrednio z ekspozycją rzeźby modelu. W odróżnieniu od obszaru lokalizacji zasadniczy wpływ na jego ostateczny kształt i wygląd mają: autor modelu oraz wykonawca. W obszarze tym rozpatrywano zagadnienia związane z ergonomią odbiorcy oglądającego model oraz uwarunkowaniami budowlanymi i estetycznymi. W aspekcie blatu ekspozycyjnego analizowano jego kształt oraz parametry poziome i pionowe. Element nośny (noga z blatem lub jednolity cokół) analizowany był również w kontekście podcięcia umożliwiającego dostęp do blatu ekspozycyjnego istotny szczególnie dla osób poruszających się na wózku inwalidzkim. W aspekcie tym zwrócono uwagę na takie elementy jak: stabilność optyczna konstrukcji (takie osadzenie rzeźby modelu na postumencie, które daje wrażenie równowagi optycznej) oraz estetykę postumentu (w tym harmonii estetycznej z elementami otoczenia oraz modelem). Problem ten wydaje się szczególnie istotny z uwagi na fakt, iż wykonawcą postumentu nie musi być autor modelu.

W **obszarze treści** wyróżniono szereg aspektów plastycznych, dydaktycznych i poznawczych będących w gestii artysty rzeźbiarza (autora reprezentacji modelarskiej) oraz ewentualnych konsultantów (reprezentujących grono specjalistów w zakresie tyflografiki, w tym osób niewidomych). Analizie poddano aspekt ekspozycji treści, w którym mieszczą się takie elementy jak: odpowiedni profil płyty stanowiącej ekspozytor modelu oraz właściwe rozmieszczenie na nim treści poznawczych. Drugim z aspektów jest treść zasadnicza, rozumiana jako główne odwzorowanie modelarskie. Wpływ na efekt ostateczny rozwiązań mają tu takie elementy jak: odpowiednio określone granice obszaru opracowania, fizyczna wielkość (parametry poziome i pionowe) rzeźby, właściwie dobrana skala odwzorowania, odpowiednia generalizacja obrazu (stopień jego nasycenia detalem), właściwa konwencja przedstawienia oraz zastosowane na modelu zasadniczym faktury i symbole. Kolejnym z aspektów jest treść uzupełniająca, którą tworzą towarzyszące obrazowi zasadniczemu uzupełnienia takie jak: miniatura, odpowiednie pomniejszenia i powiększenia przestrzenne (ewentualne przedstawienia detalu oraz kontekstu). Istotnym aspektem są również oznaczenia towarzyszące treści, wśród których należy odnotować obowiązkowy opis skali, oraz pożądane w danych typach odwzorowań: oznaczenie „Tu jesteś”, legendę oraz oznaczenie kierunków geograficznych. Oznaczenia te analizowano również w ujęciu alternatywnym – związanym z percepcją dotykową.

Szczególnie newralgicznym obszarem problemowym jest **obszar informacji**. Rozwiązania wykonywane przez artystę rzeźbiarza w zakresie tym muszą być niezbędnie poddawane wielostopniowym konsultacjom z gronem eksperckim z zakresu tyflogologii, w tym obowiązkowo weryfikowane przez osoby niewidzące. W obszarze tym analizom poddano takie elementy jak: stałe (możliwie niezmiennie na wszystkich modelach) rozmieszczenie elementów informacji oraz ich kompozycja, zgrupowane w aspekcie ekspozycji informacji. Ponadto w obszarze tym podniesiono problematykę identyfikatorów modelu. W aspekcie tym mieszczą się elementy uznane za niezwykle pożądane, takie jak: godło modelu oraz sprecyzowany tytuł opracowania. Ważnymi elementami są również: strona redakcyjna komunikatów słownych, wersje językowe oraz sposób rozmieszczenia, analizowane w aspekcie opisów. Podobnie jak ma to miejsce w odniesieniu do treści merytorycznej, w obszarze informacji analizowano aspekty alternatywnych sposobów przekazywania informacji. Na plan pierwszy wysuwa się kwestia odpowiedniego ubrajlowienia informacji. Rozwiązaniem pomocniczym może stać się natomiast udźwiękowienie opisów.

Ostatnim z wyróżnionych obszarów jest **obszar technologia i eksploatacja** modeli. Zgrupowano w nim zagadnienia z zakresu budowy i utrzymania obiektu. Podmiotami odpowiedzialnymi za tę grupę problemów stają się więc autor i wykonawca (w zakresie budowlanym i plastycznym) oraz zarządca przestrzeni, w której usytuowany jest model. Aspekt bezpieczeństwa i trwałości modelu wiąże się z takimi elementami jak: bezpieczeństwo konstrukcji nośnej – związane z potrzebą utrzymania modelu z uwzględnieniem czynników zagrożenia aktami wandalizmu, oraz bezpieczeństwo odbiorcy (zwłaszcza osoby niewidzącej) – związane z procesem

percepcyjnym wszystkich partii opracowania. W grupie tej sklasyfikowano również aspekt instalacji dodatkowych takich jak odwodnienie (niezbędne w modelach zawierających niecki) oraz ewentualne podgrzewanie płyty i rzeźby modelu. Zadania zarządcy przestrzeni zgrupowane zostały w aspekcie zasad użytkowania, obejmujących elementy konserwacji (w tym kontroli bezpieczeństwa konstrukcji, doraźnych napraw) oraz oczyszczania.

Charaktrystyka cech i działań

Wyłonionym i zaprezentowanym powyżej elementom przyporządkowano cechy i działania określające rozwiązania: pożądane, dopuszczalne oraz niedopuszczalne.

Cechy i działania pożądane – zawarto w nich opis rozwiązań przestrzennych, ergonomicznych, modelarskich, tyfologicznych, artystycznych, technologiczno-materiałowych oraz użytkowych, uznanych za dobre wzorce. Wyłoniono je w drodze analizy szczegółowej już istniejących rozwiązań. Włączono w nie również cechy i działania, które dotychczas nie zostały wystarczająco spopularyzowane lub też nie zostały dotychczas wdrożone, a które to, w przekonaniu autorów, byłyby korzystne w dalszym rozwoju omawianej gałęzi modelarstwa. Rozwiązania te powinny stać się ewidentnym wzorcem wyznaczającym standardy przyszłych realizacji.

Cechy i działania dopuszczalne – dla wybranych cech i działań opracowano rozwiązania dopuszczalne, akceptowalne w pewnych szczególnych warunkach, kiedy niemożliwe jest wprowadzenie rozwiązań w pełni pożądanych. Odstępstwa takie odnoszą się do dostępności fizycznej do postumentu lub też treści modelu. Ograniczenia te mogą być następstwem specyficznych uwarunkowań lokalizacyjnych. Każdorazowo powinny być one kompensowane zastosowaniem dodatkowych udogodnień.

Cechy i działania niedopuszczalne – zdefiniowano zestaw cech i działań negatywnych, które autorzy sklasyfikowali jako: niebezpieczne, niewygodne, niekorzystne, nieprzydatne dla odbiorcy. Jak wynika z analiz autorskich, tego rodzaju mankamenty i błędy, obniżające wartość modeli i makiet jako uniwersalnych mebli miejskich, mogą pojawić się podczas: projektowania, realizacji lub też użytkowania modelu. Rozwiązania takie zdaniem autorów należy całkowicie wykluczyć ze względu na ich szkodliwość, rozumianą w ujęciu jednostkowym (konkretnej realizacji) ale również w kontekście ich wpływu na potencjalne kształtowanie i utrwalanie tych wzorców w kolejnych realizacjach.

Opracowanie uzupełniono **uwagami**, w których wymieniono osoby bądź organy odpowiedzialne za konkretny cechy i działania oraz podano informacje uzupełniające.

Podsumowanie

Opracowany przez autorów i zaprezentowany powyżej zestaw cech i działań stanowi nowatorskie narzędzie umożliwiające:

- precyzyjne określenie zadań związanych z projektowaniem, realizacją i użytkowaniem dotykowych modeli architektonicznych, instalowanych w przestrzeniach publicznych,
- określenie zakresu odpowiedzialności poszczególnych uczestników procesu inwestycyjnego dla tego rodzaju realizacji,
- wskazanie pożądanej jakości rozwiązań: projektowych, realizacyjnych i użytkowych, gwarantujących jakość i bezpieczeństwo omawianych opracowań,
- wskazanie rozwiązań niedopuszczalnych celem zapobieżenia ich realizacji i udostępnienia publicznego.

Autorzy widzą potrzebę kontynuowania rozpoczętej pracy w kierunku precyzyjnego określenia i wdrożenia w życie jednolitych dla całego kraju wytycznych projektowo-realizacyjnych (tak zwanych standardów). Opracowanie takiego dokumentu pozwoli w przyszłości na uniknięcie spotykanych dziś niedociągnięć i wad. Jednocześnie uprawni do kontrolowania jakości kolejnych realizacji. Weryfikacja taka powinna być możliwa na wszystkich etapach procesu inwestycyjnego a jej uczestnikami powinny być odpowiednie służby i organa publiczne oraz eksperci tematu i potencjalni użytkownicy. Zdaniem autorów wdrożenie takich wytycznych przyczyni się również do analizy realizacji już istniejących a być może zaowocuje także ich dostosowaniem do obowiązujących standardów.

Tabela 1.

ANALIZOWANY		CECHY I DZIAŁANIA			Uwagi	
Obszar	Aspekt	Element	Pożądana	Dopuszczalne	Niedopuszczalne	
1	2	3	4	5	6	
Lokalizacja	Miejsce	Łatwość odnalezienia w przestrzeni	Model musi być łatwy do odnalezienia w przestrzeni. Powinno być to możliwe na podstawie lakonicznego opisu miejsca lokalizacji w odniesieniu do stałych elementów przestrzeni. Wizualnie nie może „zlewać się” z tłem oraz innymi elementami wyposażenia przestrzeni.	—	Model zlokalizowany w przestrzeni nie zawierającej punktów odniesienia mogących posłużyć za wskazówki do odnalezienia. Model zlewający się z tłem bądź innymi elementami wyposażenia przestrzeni.	Opowiedzialność w gestii: zleceniodawcy, dysponenta przestrzeni oraz projektanta. Realizacja modelu może wymagać korekty elementów zagospodarowania otoczenia.
		Widoczność z ciągów komunikacyjnych	Model powinien być dobrze widoczny z ciągów komunikacji pieszej zapewniających obecność i kontrolę wizualną innych osób.	Model może być zlokalizowany w miejscu niewidocznym z ciągów komunikacyjnych, np. na dziedzińcu budynku, pod warunkiem zapewnienia kontroli wizualnej innych osób.	Model niewidoczny z ciągów komunikacji pieszej.	Opowiedzialność w gestii: zleceniodawcy oraz dysponenta przestrzeni.
Lokalizacja	Trasa dojścia	Orientacja względem oryginału	Model powinien być ustawiony w sąsiedztwie oryginału i zorientowany względem otoczenia.	Model może być ustawiony poza sąsiedztwem oryginału pod warunkiem umieszczenia na nim stosownych informacji.	Model nie może być obrócony względem oryginału.	Opowiedzialność w gestii: projektanta i wykonawcy.
		Parametry poziome	Szerokość ciągu wolnego od przeszkód 180 cm, lub 200 cm w przypadku występowania ściany budynku lub innych stałych elementów z co najmniej jednej strony. Maksymalne pochYLENIE podłużne wynosi 6%, zaś poprzeczne od 1% do 3%. Nawierzchnia trasy wykonana z materiałów gwarantujących równe wykończenie płaszczyzny ruchu.	Dopuszczalne jest miejscowe przewężenie do 120 cm, na odcinku nie dłuższym jak 300 cm.	Trasa dojścia nie może być węższa niż 120 cm. Spadki nie mogą przekraczać wartości maksymalnych. Nawierzchnia nie może być śliska oraz nierówna (wykluczone materiały sypkie, bruk, itd.).	Opowiedzialność w gestii: dysponenta przestrzeni, projektanta. Realizacja modelu może wymagać korekty elementów zagospodarowania otoczenia.
Pozaprzekrowe systemy naprowadzające	Systemy elektroniczne	Parametry pionowe	Wysokość ciągu wolnego od przeszkód 220 cm.	—	Do wysokości 220 cm nad nawierzchnią trasy dojścia nie mogą znajdować się stałe lub ruchome elementy wyposażenia przestrzeni.	Opowiedzialność w gestii: dysponenta przestrzeni, projektanta. Realizacja modelu może wymagać korekty elementów zagospodarowania otoczenia.
		Oznaczenia fakuralne trasy dojścia	Trasa dojścia powinna być oznaczona elementami TGSIS.	W miejsce systemu TGSIS można zastosować inne, czytelne oznakowania kolorystyczno-fakturowe.	—	Opowiedzialność w gestii: dysponenta przestrzeni, projektanta. Realizacja modelu może wymagać korekty elementów zagospodarowania otoczenia.

Lokalizacja	Otoczenie modelu	Pole rozpoznaćia zwiędzania	Trasa dojścia powinna kończyć się polem fakturalnie.	—	Odpowiedzialność w gestii: dysponenta przestrzeni, projektanta.
		Strefa ekspozycji	Obszar wokół blatu modelu szerokości 75 cm powinien być wolny od jakichkolwiek przeszkód i wyróżniony fakturą nawierzchni. Parametry pionowe strefy oraz parametry nawierzchni jak dla trasy dojścia.	—	Odpowiedzialność w gestii: dysponenta przestrzeni, projektanta, wykonawcy.
		Strefa oglądu	Obszar wokół blatu modelu szerokości 150 cm powinien być wolny od jakichkolwiek przeszkód. Parametry pionowe strefy oraz parametry nawierzchni jak dla trasy dojścia.	W szczególnych wypadkach lokalizacyjnych dopuszcza się realizację strefy oglądu z minimum dwóch stron blatu modelu.	Odpowiedzialność w gestii: dysponenta przestrzeni, projektanta, wykonawcy.
Oświetlenie	Użytkowe trasy dojścia i otoczenia modelu	Oświetlenie na ciągu min. 10 lux, oprawy na wysokości min. 180 cm, poza korytarzem ruchu.	—	Niedopuszczalne jest montowanie opraw w posadzce oraz niskich lamp „ogrodowych”	Odpowiedzialność w gestii: dysponenta przestrzeni, projektanta, wykonawcy.
	Wysokość blatu ekspozycyjnego	Pożądana wysokość blatu ekspozycyjnego uzależniona jest od jego wielkości i wynosi od 80 cm do 100 cm.	W przypadku prezentacji modeli wysokich dopuszcza się obniżenie blatu do wysokości nie niższej niż 60 cm. Obniżenie wpływa na dopuszczalną maksymalną wielkość blatu.	Niedopuszczalne jest stosowanie blatów poniżej 50 cm. oraz powyżej 100 cm.	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy.
Postument	Blat ekspozycyjny	Wielkość blatu ekspozycyjnego	Pożądana wielkość blatu ekspozycyjnego zawiera się w przedziale od 50×50 cm do 140×140 cm.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
Postument	Element nośny	Kształt blatu	Pożądanym jest kształt prostokątny.	Dopuszcza się blaty kwadratowe, okrągłe, wielokątne, nieregularne, o kształcie organicznym pod warunkiem wprowadzenia rozpoznawalnych punktów sygnalizujących rozpoczęcie zwiędzania.	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
		Podcięcie	Blaty o wielkości powyżej 90×90 cm wymagają podcięcia wysokości min. 70 cm. Minimalna głębokość podcięcia wynosi 30 cm.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
		Stabilność optyczna	Pożądanym jest zachowanie wizualnej „równowagi” rzeźby modelu względem konstrukcji postumentu.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
Postument	Element nośny	Estetyka	Postument powinien być wykonany w sposób estetyczny, z zachowaniem harmonii z otoczeniem architektonicznym.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.

<p>Profil płyty modelu</p>	<p>Pożądaný jest profil wypuklý z pochýleniem płaszczyn bocznych o wysokoości 15 cm, pod kątem 40–45°.</p>	<p>Dopuszcza się płyty płaskie oraz płyty z pochýleniem tylko z jednej strony pod warunkiem zastosowania linii separujacej.</p>	<p>Nie dopuszcza się pochýlenia płaszczyn bocznych płyty wypukłej pod kątem większym niż 45°.</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta i wykonawcy.</p>
<p>Stale rozmieszczenie</p>	<p>Pożądane jest zachowanie stałego (zgodnego z zasadami) rozmieszczenia wszystkich elementów treści i ich odseparowanie od elementów informacji.</p>	<p>—</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Kompozycja</p>	<p>Należy zachować staranność i czytelność kompozycji wszystkich elementów treści.</p>	<p>—</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Granice opracowania</p>	<p>Granice opracowania powinny określać spójną i jak najbardziej kompletną całość.</p>	<p>—</p>	<p>W zakresie opracowania nie powinny pojawiać się elementy sugerujące nieprawdziwe granice przedstawień obiektów, elementy niekompletne mogące sugerować nieprawdziwe kształty przestrzeni.</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Wielkość</p>	<p>Maksymalna powierzchnia modelu to 140 x 140 cm. Maksymalna wysokość to 40 cm. Minimalna wielkość powinna umożliwiać swobodne dotarcie palcami do wszystkich partii modelu.</p>	<p>Dopuszczalne jest realizowanie modeli wyższych. W takim przypadku należy stosować stosowne (niestandardowe) parametry postumentu.</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyflografiki.</p>
<p>Skala odwzorowania</p>	<p>Pożądana skala odwzorowania związana jest z typem przedstawienia i powinna odpowiadać stosownej skali architektonicznej.</p>	<p>Dopuszcza się stosowanie skali poza architektonicznej pod warunkiem stosownego oznakowania skali. W szczególnych sytuacjach dopuszcza się stosowanie skali skązonej, pod warunkiem zamieszczenia na modelu stosownego objaśnienia.</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Generalizacja obrazu</p>	<p>Poziom generalizacji obrazu winien być dostosowany do skali i typu odwzorowania.</p>	<p>—</p>	<p>Stopień nasycenia detalem nie może przekraczać wartości wynikających z „rozdzielczości” dotyku. Nie należy stosować uproszczenia większego niż to konieczne ze względu na dotykową czytelność obrazu.</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyflografiki.</p>

Ekspozycja treści

Treść

Treść zasadnicza

<p>Konwencja przedstawienia</p>	<p>Pożądaný realizm przedstawienia dostosowany do skali modelu.</p>	<p>Dopuszcza się opracowania w konwencji mieszanej (realizm z elementami zgeometryzowanymi 3D lub reliefu) pod warunkiem zamieszczenia na modelu stosownego objaśnienia.</p>	<p>Nie dopuszcza się opracowań uplastycznionych, zniekształcających obraz przestrzeni w stopniu znacznym.</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Fakty i symbole</p>	<p>Dla oznakowania faktur i symboli należy stosować oznakowania rekomendowane w praktykach tyfologicznych.</p>	<p>W sytuacji braku stosownych wzorców oznaczeń należy wprowadzić własne opracowując je zgodnie z zasadami tworzenia i adaptacji opracowań tyfologicznych.</p>	<p>Nie dopuszcza się wprowadzania oznaczeń dowolnych, oznaczeń niedostosowanych do skali przedstawienia.</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyfografiki.</p>
<p>Miniatura</p>	<p>W przypadku opracowań dużych należy zastosować zgeometryzowaną miniaturę obrazu zasadniczego.</p>	<p>—</p>	<p>—</p>	<p>Miniatura taka może mieć postać reliefu lub rzeźby 3D. Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyfografiki.</p>
<p>Detail</p>	<p>—</p>	<p>Treść zasadnicza modelu może zostać rozszerzona o przedstawienie detalu.</p>	<p>—</p>	<p>Odwzorowanie detalu może mieć postać reliefu lub rzeźby 3D. Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyfografiki.</p>
<p>Kontekst</p>	<p>—</p>	<p>Treść zasadnicza modelu może zostać rozszerzona o przedstawienie jego kontekstu.</p>	<p>—</p>	<p>Odwzorowanie kontekstu może mieć postać reliefu lub rzeźby 3D. Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyfografiki.</p>
<p>Opis skali</p>	<p>Każdorazowo odwzorowanie modelarskie musi mieć podaną skalę przedstawienia. Powinna być to podziałka oraz oznaczenie liczbowe.</p>	<p>—</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Oznaczenie „Tu jesteś”</p>	<p>Pożądaný jest zamieszczenie na modelu oznaczenia „Tu jesteś”. Sposób oznaczenia tego punktu jest uzależniony od skali odwzorowania i powinien być zgodny z zasadami.</p>	<p>—</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Legenda</p>	<p>Przy każdym przedstawieniu zawierającym dodatkowe oznaczenia należy stosować stosowną legendę.</p>	<p>—</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>
<p>Oznaczenie kierunków geograficznych</p>	<p>Należy stosować oznaczenie kierunków geograficznych.</p>	<p>—</p>	<p>—</p>	<p>Odpowiedzialność w gestii: projektanta.</p>

Treść zasadnicza

Treść uzupełniająca

Treść

Oznaczenia towarzyszące treści

Treść	Alternatywne oznaczenia tworzących treści	Dotykowy opis skali	—	Skala przedstawienia musi być podana w formie dostępnej dotykowo.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyflografiki.
		Dotykowe oznaczenie kierunków „Tu jesteś”	—	Oznaczenie „Tu jesteś” musi być podane w formie dostępnej dotykowo.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyflografiki.
		Dotykowa legenda	—	Legenda musi być podane w formie dostępnej dotykowo.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyflografiki.
		Dotykowe oznaczenie kierunków geograficznych	—	Znacznik kierunków geograficznych musi być podany w formie dostępnej dotykowo i zgodny z oznaczeniem rekomendowanym dla opracowań tyflograficznych.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyflografiki.
		Stałe rozmieszczenie	—	Pożądane jest zachowanie stałego (zgodnego z zasadami) rozmieszczenia wszystkich elementów informacji i ich odseparowanie od elementów treści.	—	Niedopuszczalne jest nakładanie elementów informacji na pole treści.
Informacje	Identyfikator modelu	Kompozycja	—	Należy zachować staranność i czytelność kompozycji wszystkich elementów informacji.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
		Godło	—	Pożądane jest czytelne oznakowanie frontu modelu poprzez umieszczenie na nim wypukłego godła modelu.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, eksperta w zakresie tyflografiki.
		Tytuł	—	Każdy model musi posiadać właściwie zredagowany, jednoznaczny tytuł w precyzyjny sposób odzwierciedlający zawarte w niej treści poznawcze.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
Opisy	Języki	Redakcja treści	—	Zamieszczone na modelu opisy muszą być zwarte, prawidłowo zredagowane. Powinny ujmować: okoliczności realizacji obiektu, przynależność do określonego kontekstu oraz definiować cechy determinujące tożsamość architektoniczną a ponadto podawać ewentualne ciekawostki.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
		Języki	—	Informacje powinny być obowiązkowo podane w języku polskim. Pożądane jest również zamieszczenie transkrypcji na język angielski oraz inne języki, wynikające np. ze specyfiki lokalizacji.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.
		Rozmieszczenie wersji językowych	—	Poszczególne wersje językowe powinny być rozmieszczone na płycie modelu lub blacie zgodnie z zasadami.	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta.

Informacje	Alternatywny sposób przekazu informacji	Informacja brajlowska	Wszystkie informacje zawarte na modelu powinny być dostępne w postaci odpowiedniej dla osób niewidomych. W tym celu należy stosować wypukłą czcionkę Marburg Medium.	W uzasadnionych wypadkach dopuszcza się rekomendowane skróty brajlowskie.	Nie dopuszcza się modyfikacji czcionki brajlowskiej.	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy (np. odlewnika), eksperta w zakresie tyflografiki.
		Informacja dźwiękowa	Pożądane jest wyposażenie modelu w dodatkowe instalacje udźwiękiewiające i zapewnienie i udostępnienie odrębnych opracowań dźwiękowych (audioprzewodniki).	—	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy, eksperta w zakresie audiodeskrypcji.
Technologie i eksploatacja	Bezpieczeństwo i trwałość modelu	Bezpieczeństwo konstrukcji	Konstrukcja modelu musi być bezpieczna, przygotowana do długotrwałego użytkowania w przestrzeni publicznej, odporna na akty wandalizmu.	—	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy, dysponenta i zarządcy przestrzeni.
		Materiał	Model musi być wykonany z materiałów trwałych, bezpiecznych, odpornych na różne czynniki zewnętrzne.	—	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy.
Technologie i eksploatacja	Bezpieczeństwo i trwałość modelu	Elementy i powierzchnie	Elementy i powierzchnie modelu muszą być bezpieczne dla użytkowników w tym zwłaszcza osób niewidzących.	—	Niedopuszczalne jest stosowanie ostrych elementów i krawędzi, oraz nieprzyjemnych w dotyku powierzchni.	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy.
		Odwodnienie	Modele, w tym zwłaszcza odwzorowania zawierające niecki powinny posiadać systemy odwadniające.	—	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy.
	Podgrzewanie	Pożądanym rozwiązaniem jest podgrzewanie powierzchni ekspozycyjnych w sezonie zimowym.	—	—	Odpowiedzialność w gestii: projektanta, wykonawcy.	
	Konserwacja	Konserwacja	Należy stosować się do zasad utrzymania obiektu określonych przez jego projektanta oraz wykonawcę. Modele muszą być poddawane systematycznej konserwacji technicznej. Niezbędne jest monitorowanie stanu konstrukcji oraz modelu, odpowiednie zabezpieczanie elementów uszkodzonych oraz usuwanie uszkodzeń.	—	Niedopuszczalne jest pozostawienie w użytkowaniu modeli uszkodzonych, zagrażających bezpieczeństwu odbiorcy.	Odpowiedzialność w gestii: konserwacji w zakresie ustalania zasad konserwacji w gestii: projektanta i wykonawcy, zaś odpowiedzialność w zakresie użytkowania w gestii zarządcy przestrzeni.
		Zasady użytkowania	Należy stosować się do zasad utrzymania obiektu określonych przez jego projektanta oraz wykonawcę. Należy systematycznie oczyszczać model z bieżących zabrudzeń i zanieczyszczeń a także dokonywać okresowych zabiegów zabezpieczających.	—	—	Odpowiedzialność w gestii: konserwacji w zakresie ustalania zasad konserwacji w gestii: projektanta i wykonawcy, zaś odpowiedzialność w zakresie użytkowania w gestii zarządcy przestrzeni.

Literatura

- [1] Czarnecki B., Siemiński W., *Kształtowanie bezpiecznej przestrzeni publicznej*, Centrum Doradztwa i Informacji Difin, sp. z o.o., Warszawa 2004.
- [2] Grabowska-Patecka H., *Niepełnosprawni w obszarach i obiektach zabytkowych. Problemy dostępności*, Politechnika Krakowska, Kraków 2004.
- [3] Jakubowski M., Gdzie wzrok nie sięga, czyli „nie od razu Kraków zbudowano...”, *Tyfloświat*, Nr 1(10) 2011, s. 25–28.
- [4] Kłopotowska A., *Doświadczenie przestrzeni w rehabilitacji osób z dysfunkcją wzroku. Sztuka a tyflorehabilitacja*, Oficyna Wydawnicza PB, Białystok 2016,
- [5] Kłopotowska A., *Dotykowe modele architektoniczne w przestrzeni miejskiej. Część I – Diagnoza problemów obiektów zrealizowanych w Polsce*, w: *Materiały z III ogólnopolskiej konferencji naukowo-szkoleniowej pt.: „Medycyna personalizowana. Genom-człowiek-świat-zagrozenia”*, Lublin, Polihymnia 2016, s. 167.
- [6] Kłopotowska A., Kłopotowski M., *Badania nad standaryzacją dotykowych makiet i modeli architektonicznych instalowanych w przestrzeni zewnętrznej*, w: *Materiały z konferencji pt.: „Nowocześni niewidomi i słabowidzący w dostosowanym dla nich świecie”*, Serock 2016, s. 32–34.
- [7] Kłopotowska A., Kłopotowski M., *Dotykowe modele architektoniczne w przestrzeniach polskich miast. Część I. Standardy*, rękopis autorów.
- [8] Kłopotowska A., Kłopotowski M., *Dotykowe modele architektoniczne w przestrzeniach polskich miast. Część I. Realizacje*, rękopis autorów.
- [9] Kłopotowski M., *Dotykowe modele architektoniczne w przestrzeni miejskiej. Część II – wytyczne projektowe*, w: *Materiały z III Ogólnopolskiej konferencji naukowo-szkoleniowej pt.: „Medycyna personalizowana. Genom-człowiek-świat-zagrozenia”*, Lublin, Polihymnia 2016, s. 168.
- [10] Kuryłowicz E., *Projektowanie uniwersalne. Udostępnianie otoczenia osobom niepełnosprawnym*, Centrum Badawczo-Rozwojowe Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, Warszawa 1996.
- [11] Więckowska E. (red.), *Instrukcja tworzenia i adaptowania ilustracji i materiałów tyflograficznych dla uczniów niewidomych*, http://pzn.org.pl/wp-content/uploads/2016/07/instrukcja_tworzenia_i_adaptowania_ilustracji_i_materialow_tyflograficznych_dla_niewidomych.pdf, dostęp/access 2017–09–12.
- [12] Więckowska E. (red.), *Standardy tworzenia oraz adaptowania map i atlasów dla niewidomych uczniów*, file:///C:/Users/user/Downloads/Standardy_tworzenia_oraz_adaptowania_map_i_atlasow_dla_niewidomych_uczniow%20(5).pdf, dostęp/access 2017–09–12.
- [13] Wysocki M., *Projektowanie otoczenia dla osób niewidomych. Pozawzrokowa percepcja przestrzeni*, Wydawnictwa Politechniki Gdańskiej, Gdańsk 2010.
- [14] Wysocki M., *Standardy dostępności dla Miasta Gdyni*, według kopii cyfrowej, dostęp online w: <https://arch4all5.files.wordpress.com/2013/10/standardy-dostc499pnoc59bci-dla-m-gdyni-2013-opti.pdf>, stan z dn. 04.04.2016.
- [15] Wyżykowski A. P. (red.), *Przestrzeń bezpieczna*, Wydawnictwa Politechniki Krakowskiej, Kraków 2004.

O mieszkalnictwie początku XXI wieku. Próba charakterystyki na podstawie europejskich realizacji

Maciej Kłopotowski

*Politechnika Białostocka, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska,
Katedra Konstrukcji Budowlanych i Architektury.*

Zrealizowano w ramach pracy statutowej S/WBiIŚ/2/16 finansowanej ze środków MSWiN

Streszczenie: Upływające drugie dziesięciolecie XXI wieku skłania do podsumowań i oceny dokonań czasów nam najnowszych. W obszarze zainteresowań autora znajduje się szeroko pojęta tematyka mieszkalnictwa. W swych badaniach i publikacjach podejmuje on jej problematykę w wielu skalach i aspektach. Porusza zarówno tematykę planowania przestrzennego jak i programowania oraz projektowania w wymiarze planistycznym i urbanistycznym. Sięga po zagadnienia z zakresu kształtowania układów funkcjonalnych i projektowania mieszkań. Nie pomija przy tym trudnej problematyki analizy formy architektonicznej. Tak jest również i w tej publikacji, której celem jest wskazanie najistotniejszych cech charakteryzujących europejską architekturę mieszkaniową, która zrealizowana została w ciągu ostatnich dwóch dziesięcioleci. Na podstawie przeglądu czterestu znaczących realizacji, autor opisuje ogólne zasady sytuowania współczesnych zespołów mieszkaniowych w miejskiej strukturze oraz zasady ich komponowania przestrzennego i programowania funkcjonalnego. Prezentacji towarzyszy przegląd form architektonicznych konkretnych budynków, które ilustrują aktualne tendencje wzornicze. Ich analiza pozwoliła na sformułowanie wniosków i charakterystyk ogólnych, które zawarte zostały w podsumowaniu niniejszej publikacji.

Słowa kluczowe: miasto, urbanistyka, architektura, dzielnica mieszkaniowa, osiedle mieszkaniowe, architektura mieszkaniowa, mieszkalnictwo, budynek mieszkalny

Wprowadzenie

Na obrzeżach większości europejskich miast wznoszone są nowe osiedla mieszkaniowe. Realizacje te w przeszłości wyznaczają zarówno nowe standardy mieszkalnictwa jak i zdefiniują jakość środowiska zamieszkiwania, zrealizowanego na początku obecnego stulecia. Ich przegląd pozwala na podjęcie prac związanych z ich podziałem i klasyfikacją, a tym samym podjęcie próby ich charakterystyki. W prowadzonych badaniach posłużono się przykładami z terenu: Amsterdamu, Barcelony, Kopenhagi, Madrytu, Mediolanu, Malmö, Paryża, Warszawy i Wiednia. Wykorzystano w nich realizacje, które zostały zaplanowane nie później niż w ostatnim dziesięcioleciu ubiegłego wieku, a całość lub znaczna ich część została już zrealizowana – co pozwala na ocenę rzeczywistych realizacji a nie tylko założeń projektowych. Autor ograniczył obszar badań do obiektów znanych mu z autopsji. Podyktowane to zostało założonym zamiarem wartościowania zrealizowanej przestrzeni, do czego niezbędne jest doświadczenie empiryczne związane z subiektywnym odczuciem konkretnej przestrzeni¹. Mając na uwadze, iż ta część badań obarczona jest oceną subiektywną, jej wyniki zaprezentowane zostały odrębnie od części zasadniczej prezentującej zagadnienia zobiektywizowane. Celem badań szczegółowych były analizy, które miały dać odpowiedź na następujące problemy: 1) sposoby rozwiązania powiązań przestrzennych projektowanych jednostek z istniejącymi strukturami miasta, 2) ich wewnętrzne układy kompozycyjne i 3) ich

1 Subiektywna ocena przestrzeni podjęta została między innymi z uwagi na jego doświadczenia związane ze znajomością większości sztandarowych dwudziestowiecznych realizacji mieszkaniowych z terenu: Austrii, Czech, Dani, Litwy, Francji, Hiszpanii, Holandii, Niemiec, Polski, Szwecji, Włoch. Doświadczenie to pozwala zarówno na porównania konkretnych, widzianych realizacji z opiniami innych jak i upoważnia do zobiektywizowanych ocen własnych.

program funkcjonalny². Niezależnym analizowanym aspektem stały się 4) zagadnienia estetyczne związane z kształtowaniem form i detali architektonicznych. Podejmując tę problematykę starano się dokonać ich charakterystyki i określić czy konkretna stylistyka wpisuje się w globalną tendencję realizacji form uniwersalnych czy też w kontrze do tych tendencji – form o cechach ściśle zindywidualizowanych bądź regionalnych. Podjęto również próbę oceny tego czy konkretne realizacje pretendują do miana jednostkowych dzieł architektonicznych czy przeciwnie – powszechnego i utylitarного budownictwa mieszkaniowego³.

Z uwagi na ograniczone ramy niniejszej publikacji poszczególne opisy zaprezentowane w niej zostaną w formie skrótowej. Z uwagi na katalogowy ich przegląd (w części prezentacyjnej) zastosowano układ alfabetyczny miast.

Realizacje

Amsterdam (Holandia): Borneo-Sporenburg

Zespół mieszkaniowy Borneo-Sporenburg (Ryc. 1.) to jedna z nowych realizacji w amsterdamskiej dzielnicy Zeeburg położonej we wschodniej części miasta. Realizacja zlokalizowana została na terenie dawnego portu a autorem generalnego opracowania projektowego jest pracownia West 8. Borneo-Sporenburg projektowane było przez wiele zespołów architektonicznych a jego dokumentacja projektowa powstawała w latach 1996–2000.

Dzielnica zrealizowana została na terenie dawnych nabrzeży portowych (Ryc. 1A.) co w zasadniczy sposób wpłynęło na jej pasmowy układ urbanistyczny. Poszczególne jednostki mieszkalne rozwiązane zostały w formie zabudowy szeregowej, która nawiązuje do tradycyjnej kamienicy dzięki czemu osiedle uzyskało specyficzny miejski charakter. Poza budynkami mieszkalnymi w zespole zaprojektowano lokale o przeznaczeniu usługowym, co miało za zadanie wprowadzić na jego terenie miejsca pracy. Lokalizacja zespołu na „przywracanym miastu” terenie stała się jednym z jego atutów. Przebudowa istniejącego układu komunikacyjnego pozwoliła na włączenie go do układu miejskiego i zbliżenie oddzielonych torowiskiem doków do centrum Amsterdamu. Niewątpliwym atutem zespołu jest również bezpośredni dostęp do wody a tym samym miejskich kanałów, które w przypadku Amsterdamu stają się naturalnym szlakiem miejskiej komunikacji.

Architektura budynków mieszkalnych w zespole Borneo-Sporenburg (Ryc. 1B., 1C., 1D.) jest ogromnie zróżnicowana. Przy zachowaniu standardu wielkości elewacji (uwzględniając ich zakładane zróżnicowanie wysokościowe) autorzy poszczególnych realizacji wykreowali niemalże nieograniczony zestaw wzorców współczesnej kamienicy. Bazując na tradycyjnej hanzeatyckiej fasadzie stworzyli oni nowy katalog wzorców detali architektonicznych, które współkreują architekturę mieszkaniową XXI wieku. Na uwagę w tej realizacji zasługują zarówno materiały budowlane, jak również sposób ich użycia i zastosowana kolorystyka. Miejsce szczególne w kompozycji poszczególnych fasad zajmują otwory okienne, które poza oknami o klasycznych proporcjach złotego podziału 1:1,5 występują tu w formie poziomych i pionowych szczelin oraz różnej wielkości płaszczyzn. Realizacja ta bez wątpienia wyznaczyła nowe standardy estetyczne i na nowo zilustrowała klasyczne pojęcie dekonstrukcji, która przestała być utożsamiana wyłącznie z architektonicznym „dziwadłem”, które ulega deformacji lub rozpadowi na rzecz obiektu złożonego z wielu różnorodnych elementów – składanki tworzącej nową jakość⁴.

Zespół mieszkaniowy Borneo-Sporenburg w roku 2002 nagrodzony został Nagrodą Prince of Wales in Urban Design.

2 W wielu realizacjach precyzyjna analiza programu funkcjonalnego stała się niemożliwa, co wynikało z powodu braku dostępu do wiarygodnych materiałów źródłowych

3 Pod pojęciem budownictwa mieszkaniowego autor rozumie realizacje, które poza naturalnie przypisanym obiektom mieszkalnym cechom użytkowymi i wynikającym z nich rozwiązaniom przestrzennym i estetycznym uległy szeregowi uwarunkowań ekonomicznych i prawnych (częstokroć planistycznych). Dodatkowo uwarunkowania te w widocznym, znacznym stopniu zdefiniowały przyjęte rozwiązania estetyczne (w zakresie kształtowania bryły i detalu architektonicznego). Tym samym architektura konkretnych obiektów powstała w wyniku interpretacji uwarunkowań realizacyjnych nie zaś procesu twórczego podjętego przez jej autora.

4 Tak wprost można rozumieć filozofię Jacquesa Derrida uważanego za twórcę podstaw dekonstrukcji.

Ryc. 1. Holandia, Amsterdam, dzielnica Zeeburg, zespół mieszkaniowy Borneo-Sporenburg (1996–2000, generalny projektant West 8. A) Fotografia lotnicza. B,C,D) Widoki elewacji budynków.

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

Amsterdam (Holandia): Funenpark

Osiedle Funenpark (Ryc. 2.) zrealizowano we wschodniej części Amsterdamu na dawnych terenach przemysłowych. Realizacja ta to jedno z szeregu działań, których celem jest ożywienie tej części miasta i przywrócenie go do aktywności społecznej. Zespół zaprojektowany został na podstawie opracowania urbanistycznego, którego autorstwo należy do pracowni LANDLA. Generalnym projektantem układu urbanistycznego był Frits van Dongen. Opracowania projektowe sporządzane zostało w latach 1999–2010 a budowę zespołu ukończono w roku 2011.

Lokalizacja zespołu we wschodniej części miasta, przed rozdzielającą je linią kolejową, w bezpośrednim sąsiedztwie jednego z kanałów⁵, czyni go szczególnie atrakcyjnym. Na terenie zespołu zlokalizowano zabudowę mieszkaniową oraz lokale usługowe, które zostały zaprojektowane w budynkach „ścianach” wydzielających przestrzeń osiedla. W sąsiedztwie zlokalizowane są natomiast inne usługi, z których korzystają jego mieszkańcy. Kompozycja parku przywołuje znane z połowy ubiegłego wieku realizacje, w których przestrzenie zespołów mieszkaniowych dzielono na obszary obsługujące – związane z komunikacją i usługami, oraz obsługiwane – związane z przestrzenią wewnętrzną⁶, z obszaru której całkowicie wyeliminowano ruch kołowy. Od strony wschodniej – gdzie zlokalizowane jest torowisko i południowej, która sąsiaduje z ulicą i kanałem, osiedle oddzielone jest budynkami „ścianami” – domami o układzie galeriowym, które poprowadzone zostały od strony uciążliwej ze względu na hałas dla mieszkańców. Rozwiązanie to przywołuje kolejne teorie związane

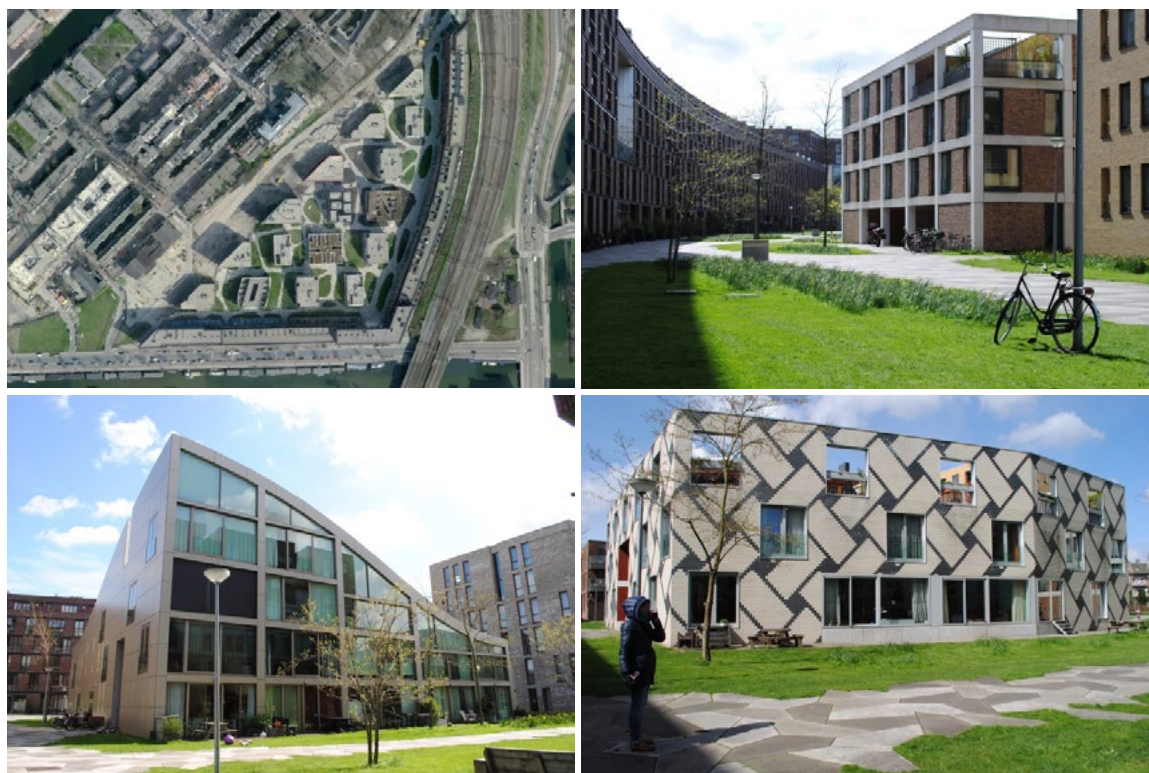
⁵ Jest to jeden z licznych amsterdamskich kanałów na którym cumują mieszkalne barki.

⁶ Wśród sztandarowych prac realizujących te idee przywołać należy Les Courtilières w podparyskim Bobogny (Francja) zrealizowane na podstawie projektu Émile'a Aillaud'a w drugiej połowie lat pięćdziesiątych ubiegłego wieku, czy Osiedle Słowackiego w Lublinie (Polska) zrealizowane w latach sześćdziesiątych XX wieku według koncepcji Oskara Hansena.

z wydzieleniem przestrzeni mieszkalnej i otoczenia, które wdrażane były w życie w wieku XX⁷. Zasadnicza część zespołu zrealizowana została w formie rozproszonych budynków jednoklatkowych, które sąsiadują z terenem osiedlowego parku. Całość zespołu wydzielona została przestrzennie ogrodzeniem i bramami. Na stałe są one otwarte i stanowią wyłącznie barierę psychologiczną.

Powierzenie realizacji szesnastu budynków mieszkalnych na terenie Funenpark różnym autorom zaowocowało powstaniem kolekcji oryginalny dzieł. Każdy z obiektów zasługuje na odrębne uznanie i może być rozpatrywany jako dzieło sztuki współczesnej. Budynek te usytuowane są na tyle blisko siebie, że ich odrębna percepcja jest niemożliwa. Wpływa to na nie negatywnie. Atrakcyjność poszczególnych realizacji zatraca się wobec braku tła, na którym można je obejrzyć a obserwator mimowolnie przenosi wzrok z jednego obiektu na drugi, usiłując je porównać i zrozumieć. Przebywanie w tej przestrzeni po pewnym czasie staje się męczące, gdyż wymusza stałe utrzymywanie uwagi. Elementem przynoszącym pewną ulgę w odbiorze tej przestrzeni jest ujednolicona posadzka złożona w wielokątnych betonowych płyt w kilku odcieniach szarości. Nieregularne plamy tej nawierzchni spajają cały zespół i wyznaczają jego granice na styku z parkiem, który jest przestrzenią wspólną dla sąsiednich zespołów mieszkaniowych.

Po zrealizowaniu zespół ten został nagrodzony „De Gouden Primide 2011”. Jury pochwaliło projekt określając go mianem „pomnika dla przyszłości”.

Ryc. 2. Amsterdam (Holandia), zespół mieszkaniowy Het Funen (1999–2010, generalny projektant Frits van Dongen. A) Fotografia lotnicza. B) Building in Het Funen (2003–07, arch. DKV architecten). C) Building in Het Funen (2003–09, arch. Piter Bannenberg, Walter van Dijk, Kamiel Klaasse, Mark Linnemann – NL Architektci). D) Building in Het Funen (2006–07, Van Sambeek & Van Veen Architecten).

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

7 Na pierwszy plan wysuwa się tu, nadwieszająca się nad torowisko, Alexandra Road Estate (Rowley Way – Londyn, Anglia), którą w roku 1968 zaprojektował Neave Brown oraz Bycker Walle, którą w tym samym roku zaprojektował Ralph Erskin, a która zrealizowana została w Angielskim Newcastle upon Tyne.

Barcelona (Hiszpania): Park de Diagonal Mar

Oddany do użytku w roku 2002 Park de Diagonal Mar autorstwa E. Mirales i B. Tagliabue to jedna z nowych wizytówek Barcelony. Obiekt, położony w północno-wschodniej części miasta, bezpośrednio sąsiaduje z nowym Forum, a jego lokalizacja jest spójna funkcjonalnie z planami I. Cerdà z roku 1859⁸, który to przeznaczył tę część miasta na ogrody publiczne i tereny zieleni rekreacyjnej. Zabudowa wokół parku „odrywa” się od miejskiej siatki ulic i wraz z parkiem kształtuje nową enklawę.

Powstały wokół parku zespół mieszkaniowy dostępny jest dzięki rozwiniętemu systemowi komunikacji miasta. Kształtując jego układ przestrzenny, zrezygnowano jednak z tradycyjnych, kwartałowych podziałów Barcelony. Zabudowa wokół parku, którego zasadniczym elementem jest duży zbiornik wodny i fontanny mające obniżyć temperaturę i tworzyć lokalny mikroklimat, również odbiega od miejscowych standardów i zrealizowana została w formie pojedynczych budynków wysokich. Każdy z nich został przestrzennie wydzielony ogrodzeniem i podobnie jak park może być zamknięty dla osób pochodzących „z zewnątrz”. W bezpośrednim otoczeniu parku (poza lokalami gastronomicznymi) nie zlokalizowano innych usług, które ulokowano w sąsiednim Forum oraz w sąsiadującej zabudowie kwartałowej.

Budynki otaczające Park de Diagonal Mar to kilkunastopiętrowe wieżowce. Ich architektura, choć zróżnicowana, nie wyróżnia się na tle podobnych realizacji w Europie i na świecie. Założenie działa swą skalą i standardem rozwiązań wewnętrznego parku.

Ryc. 3. Hiszpania Madryt, dzielnica Sant Martin, zabudowa mieszkaniowa wokół Parku de Diagonal Mar. A) Fotografia lotnicza. B,C,D) Widoki zabudowy.

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

⁸ Niemalże całkowicie zrealizowany plan barcelońskiej dzielnicy Eixample autorstwa Ildefonsa Cerdà z roku 1859 pozwolił na realizację w praktyce zasad uzdrowienia miasta autorstwa tego urbanisty. W przeciwieństwie do doświadczeń paryskich i wiedeńskich szukał on w nowym mieście jak największej jednolitości a jego siatka ulic, oparta na module 133,3 m miała doprowadzić do realizacji kwartałów zabudowy, których wnętrza wypełnione będą zielonymi podwórzami. I. Cerdà opublikował swą teorię w roku 1967 w Ogólnej teorii urbanizacji.

Kopenhaga (Dania): 8 Tallet

Dzielnica Ørestad w Kopenhadze realizowana jest na podstawie dokumentacji planistycznej od roku 1992. Po realizacjach (głównie budynków usługowych i użyteczności publicznej) w jej części północnej inwestycje przeniosły się do części centralnej i południowej. W każdej z nich powstały charakterystyczne budynki mieszkalne, które już odnotowano w historii architektury. W okolicach centralnie zlokalizowanego Byparken powstał między innymi VM Houses zaś w części południowej, zaprojektowany przez B. Ingels'a, zrealizowany w roku 2006 – 8 Tallet (Ryc. 4.).

Ryc. 4. Dania, Kopenhaga, dzielnica Ørestad, zespół mieszkaniowy 8 Tallet (2006, arch. Bjarke Ingels). A) Fotografia lotnicza. B,C,D) Widoki budynku.

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski. Dzielnica Ørestad realizowana jest w sąsiedztwie lotniska i przecięta jest trasą prowadzącą do mostu Øresundsbron, który łączy Danię i Szwecję. Lokalizacja ta czyni to miejsce szczególnie. W celu połączenie go z centrum Kopenhagi doprowadzono tu kolej miejską oraz system dróg kołowych i rowerowych. Tereny inwestycyjne wyodrębniono jako prostokątne, otoczone komunikacją parcele. W układzie dzielnicy charakterystyczne są liczne wielopoziomowe parkingi oraz programowane i projektowane tereny zieleni. W części południowej, sąsiadującej z 8 Tallet, zrealizowane w formie sztucznych zbiorników wodnych.

8 Tallet to doskonały przykład współczesnej interpretacji miejskiej zabudowy. Budynek zbudowany jest z pochylni, które wznoszą się na wysokość dziesięciu kondygnacji i z których dostępne są poszczególne domy-mieszkania. Szeregowy układ stale wznoszących się względem siebie, dwupoziomowych jednostek mieszkalnych, uczynił tę realizację wyjątkową. Jej architektura jest złożona w równym stopniu co układ przestrzenny. Obiekt charakteryzuje się bardzo wysokim standardem i szlachetnością użytych do jego realizacji materiałów budowlanych. Siła formy architektonicznej jest zaś na tyle mocna, że w przestrzeni tego obiektu „znikają” elementy wyposażenia wnętrz mieszkalnych, które są doskonale widoczne przez ogromne przeszklenia, oraz wyposażenia domowych przedogródków, przy których przechodzi się w czasie wspinaczki po pochylniach (ryc. 4D.).

8 Tallet nagrodzony został jako najlepszy budynek mieszkalny na World Architecture Festival w roku 2011. W roku 2012 wyróżnił go American Institute of Architects Honor Award for Architecture, zaś Huffington Post wymienił go w dziesiątce najlepszych budynków mieszkalnych zrealizowanych w pierwszej dekadzie XXI wieku. Wśród wielu innych nagród na uwagę zasługuje wyróżnienie za Najlepszy zielony dach w Skandynawii, który uznano za element identyfikacji wizualnej tego budynku.

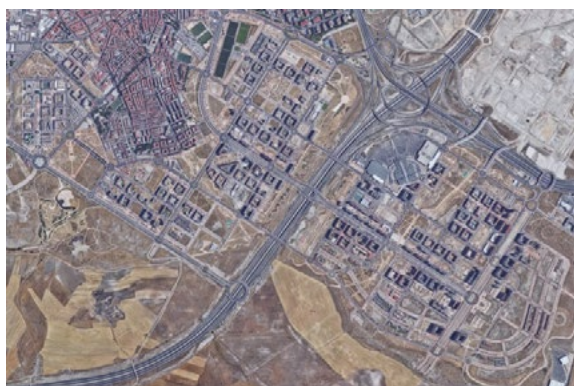
Madryt (Hiszpania): Carabanchel, Las Tablas, Edificio Vallecas

Zasadnicza część nowych inwestycji mieszkaniowych w Madrycie powstaje na terenie trzech dzielnic: Carabanchel (położonej w zachodniej części miasta), Las Tablas (położonej w północnej części miasta) (Ryc. 5.) oraz Edificio Vallecas (położonej w południowej części miasta) (Ryc. 6.). Realizowane są one na podstawie opracowań planistycznych, według zasad nowej urbanistyki. W ich układach przestrzennych niezwykle czytelne są: kwartałowa zabudowa mieszkaniowa oraz ortogonalny układ ulic. W przeciwieństwie do założeń teoretycznych L. Kriera organizmy te powstają w oderwaniu od zwartych struktur miejskich. Są zarówno oddzielone jak i poprzedzielane dużymi trasami komunikacyjnymi, a modernistyczna hierarchizacja ulic, która została wprowadzona na ich terenie rozbija zwartość zabudowy. Poszczególne, zazwyczaj kwadratowe parcele w swym układzie przywołują plany I. Cerdà z wieku XIX. W przeciwieństwie do nich w wielu miejscach są one dekonstruowane, a ich regularny układ przerywany jest kształtowanymi w sposób organiczny ciągami terenów zieleni ozdobnej i rekreacyjnej. Każda z nowych dzielnic Madrytu ma opracowany i realizowany w praktyce program usług przeznaczonych dla mieszkańców oraz program usług komercyjnych i miejsc pracy. Ponadto poza komunikacją kołową każda z dzielnic połączona została z centrum miasta siecią kolei miejskiej (metra i linii tramwajowych), których przystanki zaczynają stanowić naturalne punkty węzłowe dzielnic⁹.

Ryc. 5. Hiszpania, Madryt, dzielnica Las Tablas.

Źródło: www.google.pl/maps.

Ryc. 6. Hiszpania, Madryt, dzielnica Edificio Vallecas.

Źródło: www.google.pl/maps.

Ryc. 7. Pierzejowa zabudowa Edificio Vallecas 51 (2006–09, arch. Luis Burriel Bielza, Pablo Fernandez Lewicki, Jose Antonio Tallon Iglesias – SOMOS Arquitectos).

Źródło: fotografia M. Kłopotowski.

Ryc. 8. Narozny Social Housing in Vallecas (2010, arch. Rueda Pizarro Arquitectos).

Źródło: fotografia M. Kłopotowski.

⁹ Podobnie jak w szwedzkiej urbanistyce końca lat czterdziestych oraz europejskiej a kolejnych dekad XX wieku miejsca te stają się ośrodkami koncentracji handlu, gastronomii i usług podstawowych.

Architektura budynków mieszkalnych realizowanych na terenie poszczególnych dzielnic Madrytu jest wielce zróżnicowana. Większość z nich to budynki o wysokości do dziesięciu kondygnacji, utrzymane w ciepłej piaskowej kolorystyce, niekiedy przykryte spadzistymi ceramicznymi dachami. Na ich tle wyróżniają się obiekty, które podejmują polemikę z tak zdefiniowanymi standardami. Ich rozwiązania przestrzenne częstokroć są następstwem układów i podziałów urbanistycznych parceli, co powoduje, iż są to realizacje pierzejowe (Ryc. 7) lub narożne (Ryc. 8). Wielokrotnie, poza odmienną formą architektoniczną, wyróżniają się one niestandardowymi, częstokroć zaskakującymi materiałami budowlanymi (Ryc. 9.) oraz bardzo śmiałą kolorystyką (Ryc. 10.). W wielu przypadkach element nowości i zaskoczenia, który towarzyszy madryckim realizacjom, uzyskiwany jest dzięki zabiegom konstrukcyjnym związanym ze stosowaniem dużych wsporników (Ryc. 11.) i przewieszów (Ryc. 12.).

Ryc. 9. Trzcinow elewacja Carabanchel Social Housing (2007, arch. Farshid Moussavi, Alejandro Zaera-Polo – Foreign Office Architects).

Źródło: fotografia M. Kłopotowski.

Ryc. 10. Barwna, metalowa elewacja 82 Viviendas en Carabanchel (2009, arch. Atxu Amann, Andrés Cánovas, Nicolás Maruri – Architekci ACM).

Źródło: fotografia M. Kłopotowski.

Ryc. 11. Wsporniki na elewacjach 102 social dwellings in Carabanchel (2008, arch. Ignacio Borrego, Néstor Montenegro and Lina Toro – Dosmasuno Arquitectos).

Źródło: fotografia M. Kłopotowski.

Ryc. 12. Edificio Mirador w Las Tablas – budynek o skomplikowanej (mostowej) konstrukcji przewieszona (2005, arch. MVRDV).

Źródło: fotografia M. Kłopotowski.

We wschodniej części nowopowstającej dzielnicy Vallecas zrealizowano Bulevar de la Naturaleza. Jest to nowy pro ekologiczny projekt, który powstał w latach 2004–2007 na podstawie koncepcji Belinda Tato. Przedsięwzięcie finansowane było przez Radę Miasta w Madrycie, a jego podstawowym celem było stworzenie nowej, przyjaznej człowiekowi przestrzeni miejskiej. Na terenie bulwaru zrealizowano trzy pawilony (nazywane również sztucznymi drzewami): klimatu, zabawy i mediów, które rozdzielone zostały parkiem zaprojektowanym w formie nasadzeń szpalerów drzew. Zarówno cylindryczne konstrukcje, zrealizowane z materiałów pochodzących z recyklingu, jak i szata roślinna mają za zadanie zacienianie tego terenu i obniżenie temperatury powietrza (autorzy zakładami, że możliwe będzie jej obniżenie o około 10°).

Obszar Bulevar de la Naturaleza połączony jest z siecią komunikacji miejskiej. Nie zrealizowano jednak na jego terenie stacji metra a większość ogólnodostępnych usług zlokalizowano na terenie sąsiednich¹⁰. Układ przestrzenny zespołu oparto na nadrzędnej przestrzennej roli wewnętrznego ciągu komunikacyjnego (Ryc. 13A.).

Architektura budynków zrealizowanych przy Bulevar de la Naturaleza odpowiada hiszpańskim standardom. Jest różnorodna i kolorowa (Ryc. 13B., 13C., 13D.). Zaskakuje rozwiązaniami formalnymi i konstrukcyjnymi.

Pro ekologiczne rozwiązania zastosowane na terenie madryckiego Boulevard Ecológico w roku 2007 zostały wyróżnione i nagrodzone przez Architectural Review.

Ryc. 13. Hiszpania, Madryt, obszar wokół Bulevar de la Naturaleza na terenie Vallecás w Madrycie. A) Fotografia lotnicza. B) Edificio Vallecás 16, (2007, arch. Javier Camacho). C) Edificio Vallecás 5 (2006–09, arch. Luis Burriel Bielza, Pablo Fernandez Lewicki, Jose Antonio Tallon Iglesias – SOMOS Arquitectos). D) Edificio Vallecás 4 (2008, arch. Hugo Araujo Lazare – Araujo+Brieva Arquitectos).

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

Mediolan (Włochy): City Life

City Life to nowa wielofunkcyjna dzielnica zlokalizowana na terenie Mediolanu. Na terenach Wystawy Międzynarodowej (EXPO) z roku 1906, które przez wiele dziesięcioleci wykorzystywane były jako przemysłowe, realizowana jest obecnie nowa koncepcja miasta. Cały obszar wyłączony został z ruchu samochodowego a jego znaczą część stanowi park. Założenie urbanistyczne oparte jest kompozycyjnie na centralnie usytuowanych wieżowcach (o przeznaczeniu biurowym), które otoczone zostały zespołami mieszkaniowymi. Całość przedsięwzięcia realizuje Generali Group zaś poszczególne jej części zaprojektowane zostały przez zespoły architektów

¹⁰ Lokale usługowe, które zaprojektowano w parterach budynków przy Bulevar de la Naturaleza w dominującej większości są nieużytkowane (zamurowane). Świadczy to ich ilościowym przeskalowaniu oraz realizacji potrzeb konsumenckich mieszkańców zespołu w innych miejscach. Można je upatrywać na trasach dojścia z najbliższych stacji metra oraz zlokalizowanym na terenie dzielnicy ogromnym centrum handlowym.

kierowanych przez: Zachę Hadid, Aratę Isozaki`ego i Daniela Libeskind`a. Nowoprojektowana przestrzeń otoczona jest istniejącym wcześniej systemem ulic miejskich, zaś w jej centrum wybudowano nową stację metra. Teren City Life podzielony jest licznymi ogrodzeniami, które ograniczają dostęp osób postronnych do poszczególnych obiektów i zespołów mieszkaniowych (Ryc. 14.).

Ryc. 14. Włochy, Mediolan, zespoły mieszkaniowe mieszkaniowa w dzielnicy City Life. A) Fotografia lotnicza. B,C,D) Libeskind Residential (2004–13, arch. Daniel Libeskind). E,F) Hadid Residential (2004–14, arch. Zacha Hadid).

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D,E,F) fotografie M. Kłopotowski.

Poszczególne realizacje z terenu City Life to dzieła architektonicznych gwiazd. Są one spójne formalnie z innymi realizacjami tych osób i dzięki temu stają się jednoznacznie rozpoznawalne. Zespół budynków zaprojektowany przez Daniela Libeskinda (Ryc. 14B., 14C., 14D.) to zestaw pięciu wielościenny brył, których kształt uzyskano dzięki zróżnicowaniu form i detali balkonów, w tym balustrad, które zrealizowano w kilku wariantach materiałowych. Dodatkowymi elementami wpływający na to, że budynki te odbierane są w przestrzeni jako „krzywe”, jest zróżnicowanie sposobu zwieńczenia ostatnich kondygnacji oraz drewniana „druga skóra”,

która w niezależny kompozycyjnie sposób została nałożona na budynek. Drugi ze zrealizowanych zespołów, którego autorką jest Zaha Hadid, składa się z siedmiu budynków (Ryc. 14E., 14F.). W odróżnieniu od „kanciatej” architektury Daniela Libeskinda jej domy „płyną w przestrzeni”. Są obłe. Oglądane ze znacznej odległości przywołują w pamięci luksusowe jachty i statki wycieczkowe, zaś z bliska odsłaniają mozaikę złożoną ze swobodnie komponowanych płyt, drewna i szkła. Poszczególne materiały swobodnie nakładają się i zawijają na poszczególnych płaszczyznach bryły. Autorzy obu realizacji w swych pracach posłużyli się swymi własnymi językami architektonicznymi. Tworząc autorską zabudowę City Life niewątpliwie wskazali kierunki rozwoju detalu architektonicznego, który obudowując bryłę nadaje jej cechy jednostkowe.

Malmö (Szwecja): Västra hamnen

Västra hamnen w szwedzkim Malmö to kolejna z europejskich dzielnic mieszkaniowych realizowanych na terenach poprzemysłowych (Ryc. 15.). Projekt dzielnicy zaprezentowano po raz pierwszy w roku 2001 podczas wystawy mieszkaniowej „Miasto Jutra”. Od tego czasu teren dawnych składowisk i wysypisk, który był uznawany za jeden z najbardziej zdegradowanych obszarów w Europie przekształcany jest w dzielnicę mieszkań i nowych miejsc pracy. Na jego terenie zabudowa kubaturowa przeplata się z licznymi parkami (w tym centralnego Varvsparken) i nadmorskimi promenadami (w tym Sundspromenaden), które czynią to miejsce atrakcyjnym i pozwalają uznać je za miejsce przyjazne człowiekowi. Nie bez znaczenia jest również ograniczenie na tym terenie ruchu samochodowego, co czyni jego środowisko jednym z najczystszych ekologicznie w mieście. Realizując nową dzielnicę opracowano jej program funkcjonalny (oświatowy i usługowy) oraz zapewniono lokalizację nowych miejsc pracy.

Ryc. 15. Szwecja, Malmö, dzielnica Västra hamnen. A) Fotografia lotnicza. B) Zabudowa promenady nadbrzeżnej. C,D) Turning Torso (2001–05, arch. Santiago Calatrava).

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

Większość zabudowy kubaturowej Västra hamnen utrzymana jest w ryzach skromnej i „pudełkowej” architektury neomodernistycznej (Ryc. 15B.), ponad którą wyrasta wieżowiec Turning Torso autorstwa Santiaga Calatravy. Budynek ten ma wysokość 54 kondygnacji (190 m), co czyni go jednym z najwyższych budynków mieszkalnych. Obiekt zbudowany jest z dziewięciu odrębnych pięciobocznych w rzucie brył, które nakładając się na siebie ulegają skręceniu. Całość kompozycji, od jej podstawy do szczytu, ulega skręceniu o 90°. Obiekt przywołuje skojarzenia z łańcuchem DNA dzięki czemu doskonale wpisuje się w czas swego powstania.

W roku 2005 Turning Torso zostało nagrodzone w konkursie Emporis Skyscraper Award.

Paryż (Francja): dzielnica XIII, zabudowa mieszkaniowa wokół parku Moulines Abbé

Obecna, trwająca już ponad dwadzieścia lat, rewitalizacja XIII dzielnicy Paryża przebiega w kilku etapach. Rozpoczęły ją wielkie inwestycje miejskie jak na przykład budowa Site François-Mitterrand, którego powstanie w roku 1996 wywarło ogromny wpływ na sąsiadujące z nią tereny nabrzeżne Sekwany (Ryc. 16A.). Początek obecnego stulecia to okres silnej urbanizacji tego poprzemysłowego obszaru. W zakresie mieszkalnictwa rozpoczęły go realizacje związane z wzniesieniem w roku 2006 Bioparku (arch.: Denis Valode, Jean Pistre). Obiekt ten wyznaczył nową filozofię kształtowania proekologicznej zabudowy mieszkaniowej Paryża.

Ryc. 16. Francja, Paryż, XIII dzielnica, zabudowa mieszkaniowa wokół parku Moulines Abbé. A) Fotografia lotnicza. B,C) Budynek mieszkalny przy 18 Rue Hélène Brion (2007). D) Bâtiment Home (2012–15, arch. Hamonic + Masson & Associés). E) M6B2 Tower of Biodiversity (2016, arch. Edouard Francois).

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D,E) fotografie M. Kłopotowski.

Nowa dzielnica zlokalizowana jest w bezpośrednim sąsiedztwie nadrzecznych bulwarów oraz linii metra i RER. Ponadto liczne powiązania siecią drogową, w tym za pośrednictwem obwodnicy Boulevard Périphérique, czynią to miejsce atrakcyjnym pod względem dostępności komunikacyjnej. Zlokalizowanie na jej terenie obiektów należących do Université Paris Diderot oraz Fédération Sportive des Écoles d'Architecture niewątpliwie przyczynia się do społecznego ożywienia dzielnicy. W układzie przestrzennym podzielona ona została na

obwiedzione komunikacją kwartały, które zabudowane zostały budynkami o układach klatkowych lub punktowych. Te ostatnie tworzą specyficzną rozproszoną kompozycję przestrzenną, która w liniach rozgraniczających ulic została ogrodzona. W centralnej części dzielnicy zlokalizowany jest ogólnodostępny park, którego obszar również został ogrodzony. Na jego terenie zrealizowano przestrzenie rekreacyjne oraz zbiorniki wody deszczowej.

Architektura nowopowstających domów w różnicowany sposób podejmuje problematykę ekologiczną. W kolejnych realizacjach pojawia się ona w formach symbolicznych (Ryc. 16B., 16C.) oraz dosłownych (Ryc. 16E.). Zarówno detale jak i kształt poszczególnych budynków (Ryc. 16D.) mają za zadanie sprawić wrażenie, iż są to obiekty pochodzące ze świata natury.

Paryż (Francja): dzielnica XIII, zabudowa mieszkaniowa wokół Martin Luther King Park

Kolejny z wielkich obszarów objętych działaniami rewitalizacyjnymi na terenie Paryża zlokalizowany jest w północnej części miasta na terenie jego XIII dzielnicy. Wokół oddanego do użytku w roku 2007 parku powstaje zróżnicowana w formach architektonicznych zabudowa, która otwiera się na tereny zieleni. W sposobie zorganizowania są one jednymi z pierwszych, w których na znaczącą skalę podjęto problematykę zbierania wody deszczowej oraz współczesnego, kolektywnego ogrodnictwa miejskiego.

Ryc. 17. Francja, Paryż, XVII dzielnica, zabudowa mieszkaniowa wokół Martin Luther King Park. A) Fotografia lotnicza. B) Zabudowa realizowana w roku 2017, w południowej części osiedla. C) School Group and Student Housing – Clichy-Batignolles (2013, arch. Atelier Philéas). D) 145 Housing Units + FAM + PMI – Clichy-Batignolles (2016, arch. Avenier Cornejo Architectes, Gausa Raveau Actarquitectura).

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

Podobnie jak w przypadku zaprezentowanej powyżej realizacji z dzielnicy XIII, tu również wykorzystano dostępność, wynikającą z rozbudowanej sieci drogowej, obwodnicy Boulevard Périphérique oraz istniejących przed rozpoczęciem tej inwestycji stacji linii metra i RER.

Architektura nowych budynków jest zróżnicowana. Elementem łączącym je są prostopadłościenne formy, zaś cechą charakterystyczną kompozycja stają się przesunięte względem siebie w rzucie kondygnacje i płyty balkonów oraz prostokątne swobodnie rozmieszczane na elewacjach otwory okienne. Elementem wspólnym stają się również metoda realizacji elewacji, która niezależnie od użytego materiału (drewno, cegła, blacha) traktowana jest w kompozycji odrębnie i posiada lub tworzy całkowicie niezależny ornament.

Warszawa (Polska): Eko Park

Realizowane od początku obecnego stulecia na terenie warszawskiego Mokotowa osiedle Eko Park to kolejny przykład realizacji określanej mianem proekologicznej. Eko Park zrealizowany został na podstawie koncepcji urbanistycznej autorstwa pracowni APA Kuryłowicz & Associates, a poszczególne budynki zaprojektowane zostały przez zaproszone do współpracy pracownie projektowe. Osiedle zrealizowane zostało na terenach użytkowanych rolniczo, co w zasadniczy sposób wpłynęło na jego dostępność. W czasie budowy osiedla nie zrealizowano nowych powiązań komunikacyjnych, co czyni ten zespół w swoisty sposób niedostępny (Ryc. 18.).

Ryc. 18. Polska, Warszawa, zespół Mieszkaniowy Eko Park. A) Fotografia lotnicza. B) Zespół Mieszkaniowy „Allegretto” (1999–03, arch.: Stefan Kuryłowicz, Paweł Grodzicki, Paweł Gumuła, Agnieszka Stefańska, Maria Saloni-Sadowska). C,D) Inne realizacje z terenu osiedla.

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

Układ przestrzenny osiedla oparty został na odrębnych (stanowiących oddzielne zadania inwestycyjne) jednostkach mieszkaniowych, które wydzielono przestrzennie ogrodzeniami. Część wspólną na terenie osiedla stanowi centralna promenada, która „obudowana” została sklepami i lokalami usługowymi. W przestrzeni tej zorganizowano elementy wyposażenia o przeznaczeniu rekreacyjnym, jednak jej niewielkie parametry nie sprzyjają korzystaniu z nich. Na terenie osiedla zlokalizowano również obiekty biurowe, które wprowadzają na teren zespołu miejsca pracy.

Poszczególne zespoły wchodzące w skład Eko Parku scala neomodernistyczna forma architektoniczna oraz wysoki standard zastosowanych materiałów budowlanych (Ryc. 18B., 18C. 18D.). Budynki nasycone są detalami architektonicznymi, które w wielu przypadkach tworzą otaczające je ażurowe konstrukcje.

W roku 2010 osiedle znalazło się w grupie dwudziestu europejskich realizacji zrównoważonych i przyjaznych środowisku. Nagroda Architects' Council of Europe (ACE) przyznana została w związku z jubileuszem dwudziestolecia istnienia Rady Architektów Europy.

Warszawa (Polska): Marina Mokotów

Osiedle Marina Mokotów to kolejna duża inwestycja mieszkaniowa realizowana na terenie Warszawy od połowy pierwszego dziesięciolecia XXI wieku. Osiedle zrealizowane zostało na podstawie koncepcji urbanistycznej autorstwa pracowni APA Kuryłowicz & Associates. Zespół architektów z tej pracowni zaprojektował również większość obiektów kubaturowych. Zasadnicza część osiedla zrealizowana została w jednym cyklu inwestycyjnym. Obecnie podejmowane są prace związane z jego rozbudową i realizacją części zachodniej.

Ryc. 19. Polska, Warszawa, zespół mieszkaniowy Marina Mokotów. A) Fotografia lotnicza. B,C,D) Zabudowa mieszkaniowa z terenu osiedla. (2006-..., arch.: Stefan Kuryłowicz, Paweł Grodzicki, Maria Saloni-Sadowska, Joanna Karkowska-Olczak, Paweł Gumuła, Małgorzata Romanowska, Tomasz Kopeć).

Źródło: A) www.google.pl/maps; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

Osiedle Marina Mokotów jest osiedlem strzeżonym, ogrodzonym, opartym o jedną bramę wjazdową (zlokalizowaną w północnej części osiedla). Zespół zrealizowano na terenie o powierzchni niemalże 20 hektarów (Ryc. 19A.). Poza ogrodzeniem zewnętrznym poszczególne części osiedla podzielone są ogrodzeniami wewnętrznymi, które uniemożliwiają swobodne poruszanie się na jego terenie. Liczne otwarcia widokowe oraz przenikające się przestrzeni, które zrealizowano na terenie osiedla przywołują w pamięci odbiorcy tej przestrzeni modernistyczne realizacje z drugiej połowy wieku XX. Ich analiza przestrzenna skłania do porównań tej realizacji z osiedlami społecznymi takimi jak realizowane w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku warszawskie

(Polska) Sady Żoliborskie autorstwa Haliny Skibniewskiej. Grodzenia i powstałe z ich powodu podziały przestrzenne nie pozwalają jednak na przypisanie nowej realizacji cech przestrzeni społecznej. Zaproponowany na terenie osiedla układ komunikacji wewnętrznej w wielu miejscach wręcz zniechęca do korzystania z przestrzeni publicznych, które zrealizowani w centrum osiedla. Powstał park z dużym sztucznym zbiornikiem wodnym, która jest stale czyszczona i krąży w obiegu zamkniętym, oraz ulokowane wokół niego tereny wypoczynkowe, rekreacyjne i sportowe.

Zrealizowane na terenie osiedla budynki mieszkalne zróżnicowano ze względu na standard powierzchniowy i funkcjonalny mieszkań. Rozwiązanie to znalazło bezpośrednie przełożenie na typy budynków oraz jakość materiałową wykończenia elewacji. Formy architektoniczne poszczególnych domów należy uznać za skromne, inspirowane modernizmem.

Wiedeń (Austria): Seestadt Aspern

Ryc. 20. Austria, Wiedeń, dzielnica Seestadt. A) Fotografia lotnicza. B) Widok ogólny realizacji zlokalizowanych w sąsiedztwie zbiornika wodnego. C) WAS – Wohnbau (2015, arch. AllesWirdGut). D) Holzwohnbau (2011–15, arch. Alfred Berger, Tiina Parkkinen – Architekten Berger + Parkkinen Ziviltechniker GmbH).

Źródło: A) www.google.pl/maps/; B,C,D) fotografie M. Kłopotowski.

Seestadt Aspern to nowa dzielnica mieszkaniowa Wiednia. Projekt ten jest obecnie jednym z największych przedsięwzięć w zakresie budownictwa mieszkaniowego, realizowanych na terenie Europy. Zaplanowana w roku 2007 dzielnica ma być realizowana przez około dwadzieścia lat a jej pierwszy etap ukończony został w roku 2017 (Ryc. 20A.). Autorem koncepcji urbanistycznej nowego miasta (jak nazywane jest Seestadt Aspern) jest szwedzki architekt Johannes Tovatt. Dzielnica zaplanowana została na terenie dawnego lotniska Aspern, którego ślady w koncepcji nowego miasta zostały niemalże całkowicie zatarte. Podmiejska w odniesieniu do austriackiej stolicy lokalizacja wymusiła nowe skomunikowanie tego miejsca z centrum. Zrealizowano je w formie nowych tras dojazdowych oraz kolei miejskiej, której stację ulokowano w centralnej części dzielnicy. W Seestadt Aspern budowane są obiekty usługowe oraz urządzone tereny rekreacyjne. Największy z nich ulokowano w centrum

nowej dzielnicy, a jego atrakcją jest duży zbiornik wodny pełniący rolę retencyjną. Wokół sztucznego jeziora założono park, w którym ulokowano place zabaw, plaże i miejsca rekreacyjne. W sąsiedztwie zbiornika w znacznej mierze zróżnicowano ukształtowanie terenu, co pozwoliło na zatarcie „płaskiego” krajobrazu dawnych pasów startowych. Układ ulic, które są prowadzone na terenie osiedla dzieli jego przestrzeń na obszary o nieregularnym wielokątnym kształcie. Kompozycja ta w bezpośredni sposób przekłada się na urbanistykę budynków (poszczególnych zespołów), które powielają wielokątne rozwiązania przestrzenne.

Formy architektoniczne poszczególnych domów mieszkalnych, zachowując swą odrębność, są wzajemnie spójne. Prostokątne bryły nasycone są balkonami i otworami okiennymi. Ich kompozycje można uznać za skromne, pozbawione elementów ekstrawaganckich i zaskakujących.

Całość dzielnicy jest otwarta¹¹ i ma wyraźnie społeczny charakter, o czym świadczą liczne kolektywne ogrody warzywne oraz pieczołowicie zadbane miejsca integracji i spotkań mieszkańców. Wzdłuż większości ulic na terenie dzielnicy zlokalizowano lokale usługowe a w jej centralnej części realizowane są biurowce. W poszczególnych częściach Seestadt Aspern wznoszone są również przedszkola i szkoły.

Podsumowanie

Zaprezentowany przegląd realizacji współczesnych europejskich zespołów mieszkaniowych pozwala na ich ocenę oraz porównanie. Wnioski płynące z tych analiz prowadzą z kolei do formułowania stwierdzeń ogólnych, które to charakteryzują mieszkalnictwo początku XXI wieku:

1. Współczesne zespoły mieszkaniowe realizowane są w dwóch rodzajach lokalizacji: na terenach postindustrialnych (poprzemysłowych, pokolejowych, porolniczych) usytuowanych na terenie struktur miejskich lub stanowią urbanizację dotychczasowych przedmieść – co ma miejsce zdecydowanie rzadziej i dotyczy szybko rozwijających się ośrodków miejskich (Madryt, Kopenhaga).
2. Nowe osiedla i dzielnice mieszkaniowe już na etapie ich budowy są świetnie połączone komunikacyjnie z pozostałymi częściami miasta. Tam gdzie jest to możliwe, na ich terenie budowane są stacje kolei miejskiej. Wyjątek stanowią realizacje warszawskie, które z założenia mają być osiedlami bezpiecznymi, strzeżonymi a więc terenami o ograniczonej dostępności osób postronnych.
3. Większość nowoprojektowanych osiedli to jednostki przeznaczone do zamieszkania przez kilka tysięcy osób (największe inwestycje w Madrycie i Wiedniu planowane są na kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców), na potrzeby których opracowano i realizuje się stosowny (różny w zależności od kraju) program wyposażenia funkcjonalnego i usługowego.
4. Na terenie nowych dzielnic i osiedli mieszkaniowych poza obiektami mieszkalnymi i usługowymi realizowane są budynki z miejsca pracy.
5. Układy przestrzenne większości realizacji mają cechy kompozycji dośrodkowej z silnie akcentowaną częścią centralną, którą stanowi park ze zbiornikiem wodnym. Centralny osiedlowy park zazwyczaj stanowi obiekt o dużej bioróżnorodności a jego stałymi elementami wyposażenia poza: przestrzenią rekreacyjną i sportową, placami zabaw i miejscami odpoczynku dla osób starszych oraz parkami tematycznymi i wybiegami dla psów, są kolektywne ogrody warzywne. Zbiornik wodny zlokalizowany w parku zazwyczaj pełni rolę osiedlowego zbiornika retencyjnego.
6. Układ komunikacji w otoczeniu i wewnątrz nowoprojektowanych dzielnic i osiedli projektowany jest zgodnie z zasadami hierarchizacji ruchu i stopniowo ograniczany w miarę zbliżania się do części centralnej zespołu.
7. Zawsze jeśli jest to możliwe rezygnuje się z ruchu kołowego.
8. Przestrzeń wewnętrzna osiedli dzielona jest na odrębne zespoły mieszkaniowe, które stanowią osobne zadania inwestycyjne i realizowane są przez różnych inwestorów i projektantów. W zależności od kraju zespoły te są dostępne dla każdego lub przeciwnie wydzielane przestrzennie ogrodzeniami i strzeżone.
9. Architektura budynków mieszkalnych w większości przypadków ma charakter uniwersalny, który można określić jako skromny. Ich gabaryty wynikają z przyjętych rozwiązań przestrzennych a wysokość rzadko

¹¹ Jedyne ogrodzone i zamknięte przestrzenie to tereny szkół i przedszkoli oraz zewnętrzne baseny kąpielowe przyporządkowane do poszczególnych budynków.

kiedy przekracza dziesięć kondygnacji. Używane materiały budowlane mają dawać wrażenie solidności, oraz posiadać cechy które będzie można określić mianem ekologicznych.

10. Realizacje prestiżowe – dzieła architektury współczesnej, do powstania których zaproszono architektów wybitnych – to ich pomniki. Obiekty te mają się stać wizytówkami: miasta, dzielnicy, developera, właściciela lub najemcy mieszkania. Świadczą one zarówno o zamożności inwestora jak również jego zrozumieniu potrzeby podnoszenia standardów estetycznych otoczenia człowieka. We współcześnie realizowanym środowisku mieszkaniowym ilość takich obiektów ulega stałemu zwiększeniu.

Zaprezentowane powyżej zasady kształtowania przestrzeni współczesnego środowiska mieszkaniowego nie są sztywne i posiadają wiele wyjątków. Dotyczą trwających wydarzeń architektonicznych co uniemożliwia ich całościowy ogląd i ocenę. Wydają się jednak w wielu aspektach być na tyle charakterystyczne (lokalizacja, układ przestrzenny, dośrodkowa kompozycja, forma architektoniczna), że można już dziś mówić o osiedlach i dzielnicach mieszkaniowych początku XXI wieku, jako nowym okresie w historii mieszkalnictwa.

Literatura

- [1] Basista A., *Architektura jako sztuka*, Universitas, Kraków, 2016.
- [2] French H., *Urban Housing of the Twentieth Century*, Laurence King, London, 2008.
- [3] Garcia Cassas I., *Arquitectura en Madrid*, Ediciones la Libreria, Madrid, 2014.
- [4] Gausa M., Cervello M., Pla M., Dvesa R., *Barcelona modern architecture*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2013.
- [5] Herve M., *De L'architecture moderne a Paris*, Alternatives, Paris, 2010.
- [6] Regas R. and others, *Arquitectura en la Espana del siglo XX*, Susaeta, Madrid, 2010.
- [7] Vidella A. S., *Atlas der zeitgenossischen architektur*, Dumont, Bonn, 2007.
- [8] Villgratter S. and others, *Architekturfrhrer Wien*, DOM Publisher, Berlin, 2014.

Od rewaloryzacji idealnego miasta do ochrony historycznego krajobrazu Zamościa

Krzysztof K. Pawłowski

Zamość, który w 2017 roku obchodzi 25-lecie wpisu na listę Dziedzictwa Światowego UNESCO¹ jest świetnym przykładem ewolucji podejścia do ochrony miejskich zespołów zabytkowych w Polsce. Będzie on niewątpliwie przedmiotem pogłębionych analiz związanych z przypadającym w roku 2018 100-leciem tworzenia załączków służb konserwatorskich.

Zamość był bowiem jednym z pierwszych zespołów miejskich wpisanych do rejestru zabytków w 1936 roku, które w 1938 roku otrzymało plan zagospodarowania przestrzennego uwzględniający cały kompleks problemów konserwatorskich. Jego autorem był Jan Zachwatowicz przy współpracy Antoniego Wieczorkiewicza.

Opracowanie planu urbanistycznego poprzedzone było wnikliwym studium Stanisława Herbsta i Jana Zachwatowicza – „Twierdza Zamość” wyrosłym na gruncie interdyscyplinarnej współpracy wprowadzanej w życie przez Zakład Architektury Polskiej na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej.

Jan Zachwatowicz prowadził też w Zamościu prace projektowe i realizacyjne. Według jego projektu urządzono Park Miejski, którego istotnym elementem był zarys jednego z bastionów z ziemnym nadszańcem. Jego dziełem była też rekonstrukcja starej Bramy Lwowskiej. Inicjatywy obejmujące również inne obiekty przerwane zostały przez II wojnę światową i okupację hitlerowską, która dla Zamościa miała tragiczne konsekwencje. Miał się on stać stolicą zgermanizowanego przez Niemców regionu, co spowodowało deportacje i eksterminacje ludności.

Po wojnie pierwsze większe prace podjęto w latach 1956–57. Od 1963 roku prowadzone były kompleksowe prace konserwatorskie w kilku blokach zabudowy wschodniej części miasta. Rychło jednak zostały ocenione krytycznie, między innymi za zbyt daleko idące ingerencje w formy budynków i nie poszanowanie dawnych podziałów własnościowych.

Ponieważ w tytule posłużyłem się pojęciem „miasta idealnego” rozpocznę od przypomnienia, że wśród badaczy układu przestrzennego Zamościa pierwszorzędne miejsce zajęła prof. Teresa Zarębska². To ona przedstawiła próbę odtworzenia czterech głównych faz formowania planu opartego na idei włoskich twórców renesansu. Położyła nacisk na problem zespolenia miasta z rezydencją (Ryc. 1). Znane są przyczyny odstępstwa od pełnej regularności zarysu obwarowań wynikających z konieczności dostosowania do warunków terenowych – przede wszystkim układu wodnego³ (Ryc. 2).

Prace realizacyjne hamowane były brakiem środków finansowych a również możliwości wykonawczych. Dzięki współdziałaniu władz miejscowych z Ministerstwem Kultury udało się doprowadzić w 1974 roku do uchwały Rady Ministrów⁴ w sprawie odnowy Starego Miasta w Zamościu. Był to moment przełomowy w dziejach miasta i procesie jego rewaloryzacji.

W moim szkicu zamierzam zasygnalizować podstawowe wątki tej problematyki, w której w pewnym zakresie udało mi się uczestniczyć w ostatnim ćwierćwieczu XX-go wieku, gdyż wydaje się, że stanowiły one bazę dla bardzo licznych debat i co istotne również działań realizacyjnych⁵.

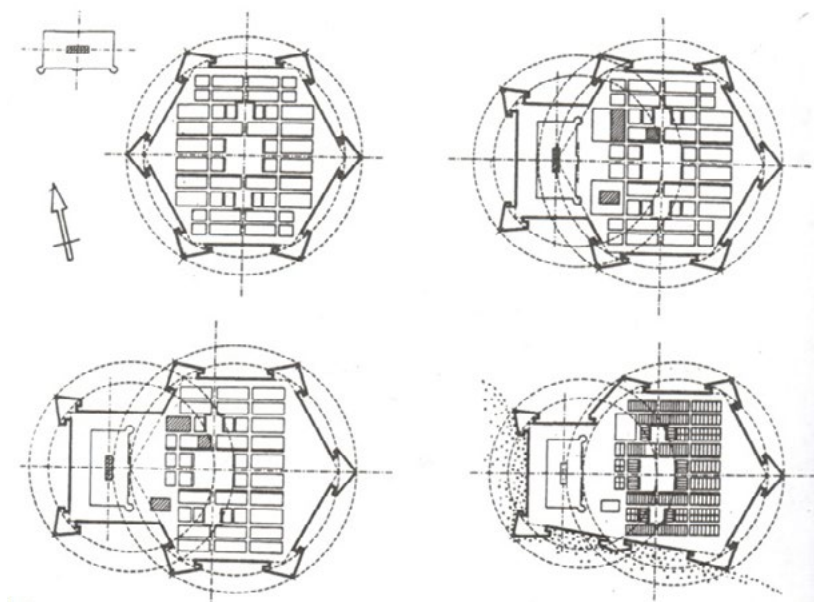
1 we wrześniu 2017 roku było to tematem specjalnej konferencji naukowej, w której nie dane mi było uczestniczyć

2 T. Zarębska, Zamość miasto idealne i jego realizacja w „Zamość miasto idealne” pod red. J. Kowalczyka, Lublin 1980.

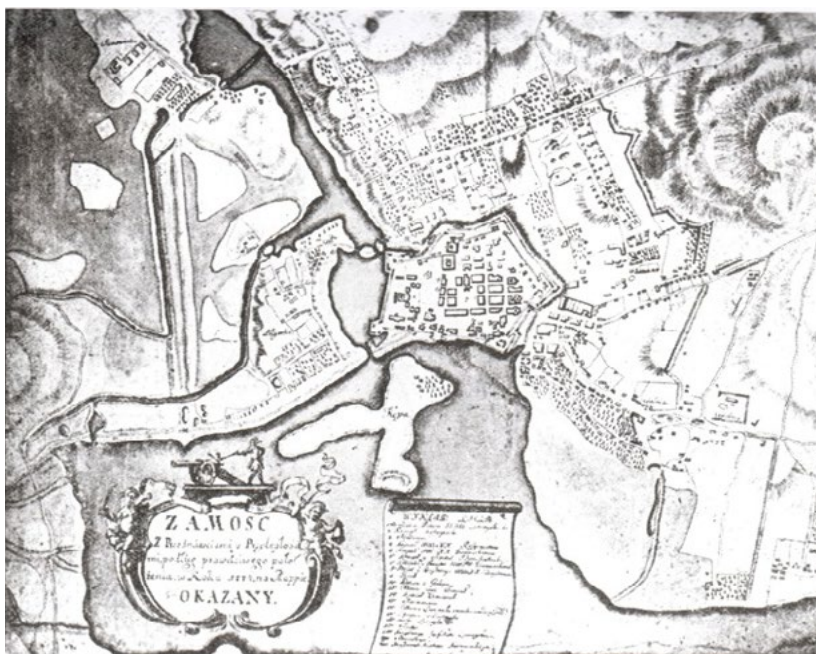
3 W. Ostrowski – Wprowadzenie do historii budowy miast, ludzie i środowisko, Warszawa 2001, s. 96–100, il. 385.

4 Równocześnie podobną uchwałę przyjęto dla Krakowa

5 K.K. Pawłowski – Zasady ochrony, odbudowy i rewaloryzacji historycznych zespołów urbanistycznych w Zabytki urbanistyki i architektury w Polsce, odbudowa i konserwacja, tom I – Miasta Historyczne, Arkady, Warszawa 1986, s. 48–67.

Ryc. 1. Próba odtworzenia głównych faz zespalania miasta z rezydencją oraz form kształtowania planu według Teresy Zarębskiej.

Ryc. 2. Zamość – plan sytuacyjny (1774), widoczny układ wodny, który wywarł wpływ na odkształcenie regularnego modelu miasta, według W. Ostrowskiego.

Po przyjęciu uchwały z 1974 roku stało się niezbędne przygotowanie odpowiedniej dokumentacji. Udało mi się przekonać decydentów, aby powierzyć jej wykonanie zespołowi autorskiemu rzeszowskiej Pracowni Konserwacji Zabytków kierowanemu przez Andrzeja Piątka i Janusza Macha. Wybór ten wynikał z bardzo wysokiej oceny wcześniej wykonanego przez nich studium Jarosławia⁶.

Współpracował z nimi zespół naukowo-historyczny Pracowni Konserwacji Zabytków w Lublinie pod kierunkiem K. Majewskiego. Postanowiono, że plan będzie miał charakter planu szczegółowego, opartego na obowiązującej ustawie o planowaniu przestrzennym. Wykonano szczegółową inwentaryzację urbanistyczno-architektoniczną Zamościa oraz studium historyczno-urbanistyczne.

6 A. Piątek – Rozdział Zamość, tamże, s. 615–640.

Inwentaryzacja została opracowana w skali 1:500 (urbanistycznej) i w skali 1:250 (architektonicznej). Uzupełniono ją o pełną inwentaryzację formy miasta (4 panoramy w skali 1:500, 28 rozwinięć ciągów pierzei w skali 1:250) i krajobrazu miejskiego (35 rysunków z natury oraz zestaw zdjęć fotograficznych)⁷.

Drugim podstawowym opracowaniem było studium historyczno-urbanistyczne miasta Zamościa, wykonane przez zespół Pracowni Konserwacji Zabytków w Lublinie oraz głównych projektantów planu. Jednym z ważnych zadań tego opracowania było podsumowanie aktualnego stanu wiedzy o Zamościu. W studium wykorzystano zebrane materiały kartograficzne i ikonograficzne. Stanowiły one ponadto przedmiot odrębnej analizy wykonanej przez zespół autorski planu (A. Piątek, J. Mach i T. Piątek).

Opracowanie to pod nazwą „Studium stanu zachowania układu urbanistycznego ...” określiło autentyczność zachowanych elementów poziomego i pionowego układu miasta i jego fortyfikacji. W efekcie powstała rysunkowa rekonstrukcja formy zewnętrznej Zamościa.

Zespoły autorskie dokonały analizy problematyki konserwatorskiej w opracowaniu pt. „Ustalenia i wnioski konserwatorskie do planu rewitalizacji zespołu zabytkowego w Zamościu”. Opracowanie to zawierało syntetyczne podsumowanie stanu wiedzy historyczno-urbanistycznej i stanu zachowania układu przestrzennego Zamościa, wyznaczenie stref ochrony konserwatorskiej wraz z określeniem kryteriów działania w tych strefach, omówienie charakteru dopuszczalnych działań w obiektach zabytkowych i na obszarze chronionym oraz liczne szczegółowe postulaty i zalecenia do planu. Wnioski te zostały później uściślone w planie szczegółowym, uzyskując tym samym rangę wytycznych konserwatorskich.

Podstawowe założenia planu szczegółowego ostatecznie określiły granice I strefy bezpośredniej ochrony konserwatorskiej układu zabytkowego. Obszar znajdujący się w tych granicach miały stanowić przedmiot czynnej rewitalizacji konserwatorskiej. Pozostały obszar objęty planem szczegółowym niemal w całości pokrywał się z zasięgiem II strefy ochrony pośredniej układu i jego otoczenia.

Niewątpliwie najbardziej kontrowersyjne z dzisiejszego punktu widzenia było odgórne ustalenie funkcji poszczególnych budynków. Było to charakterystyczne dla realiów czasu, gdy praktycznie nie istniało pojęcie prywatnej własności. Nie mniej autorzy planu podkreślali, że ustalenia funkcjonalne były ramowe i traktowane elastycznie. Warto podkreślić, że na obszarze zespołu morandowskiego nie dopuszczono lokalizacji wielkogabarytowych budynków służących usługom masowym (domy towarowe, duża gastronomia, duże hotele) z uwagi na ich wymagania technologiczne i komunikacyjne, a także ze względów kompozycyjnych (Ryc. 3).

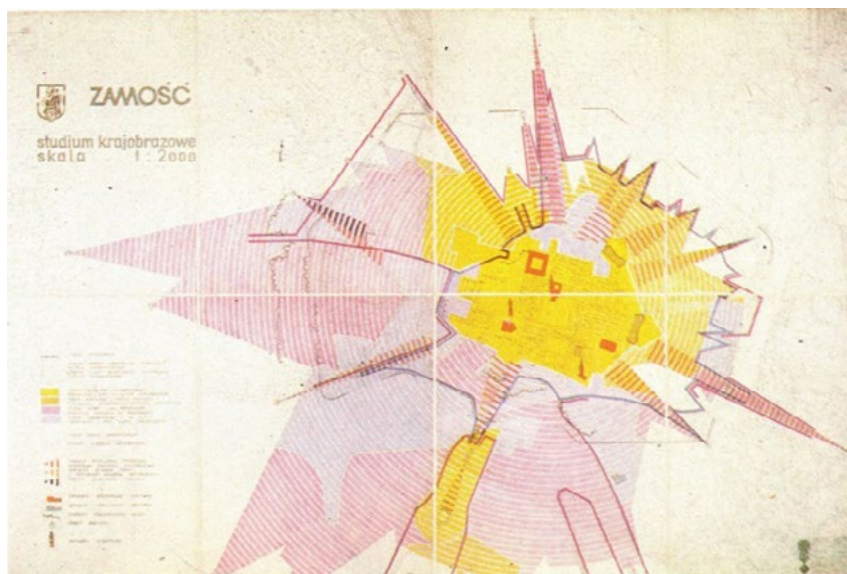
Ryc. 3. Zamość – plan rewitalizacji, opracował A. Piątek i J. Mach z zespołem.

Obszar leżący na zewnątrz strefy I, a objęty miejscowym planem szczegółowym miał stworzyć przestrzenny dystans między zespołem zabytkowym a nową zabudową rozwijającego się miasta. Rozwiązanie to respektowało

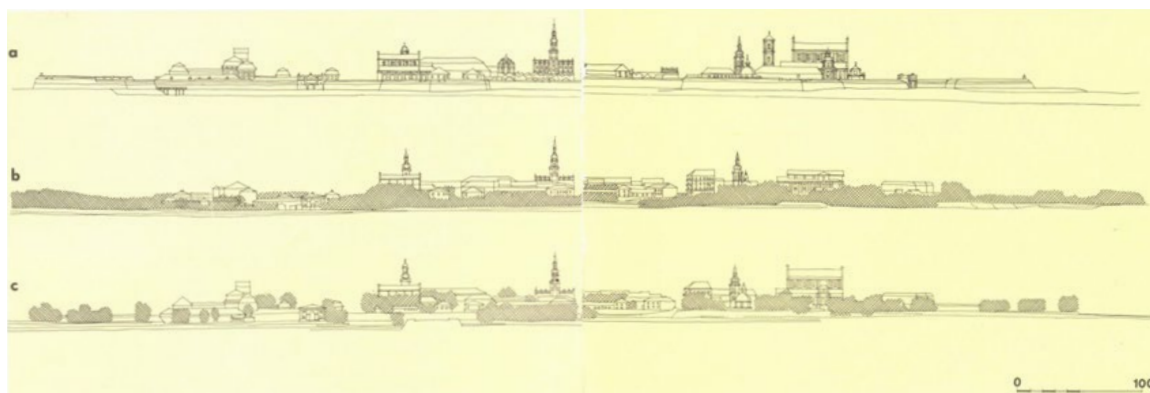
7 Tamże.

zachowane do dziś dawne przedpole twierdzy zamojskiej. Ustalenia planu szczegółowego nakazywały utrzymanie pozostałości tego przedpola. Miało być ono zakomponowane niską zielenią i pełnić funkcję terenów spacerowo-zabawowych, z systemem połączeń pieszych o charakterze ogólnomiejskim i lokalnym. Sformułowano zakaz wznoszenia wszelkiej zabudowy, a także wprowadzania w sposób dowolny wysokiej zieleni. Stąd się bowiem roztacza najlepszy widok na zespół zabytkowy Zamościa.

Szczególnie istotne były opracowania „Studium krajobrazu zespołu staromiejskiego” oraz „Studium kompozycji wnętrza miasta historycznego” autorstwa S. Wierciocha⁸ (Ryc. 4). Przyniosły one przewartościowanie poglądów na temat zespołu zabytkowego jako nadrzędnego elementu kompozycji krajobrazowej.

Ryc. 4. Zamość – studium krajobrazowe, oprac. S. Wiercioch.

Ryc. 5. Studium panoramy miasta od strony południowej: a) stan z II połowy XVIII w.; b) stan istniejący; c) projektowany stan po rewaloryzacji. Oprac. J. Mach i T. Piątek.

W 1974 roku podjęte zostały również studia nad ukształtowaniem nowego centrum i jego związków z zespołem staromiejskim. W rezultacie konkursu problem ten powierzono zespołowi „Warcentu” kierowanemu przez architekta Jacka Jedynaka (Ryc. 7). Przedstawiony przez niego projekt stanowił próbę stworzenia niejako paralelnego do zabytkowego układu organizmu zbudowanego z elementów współczesnej architektury⁹.

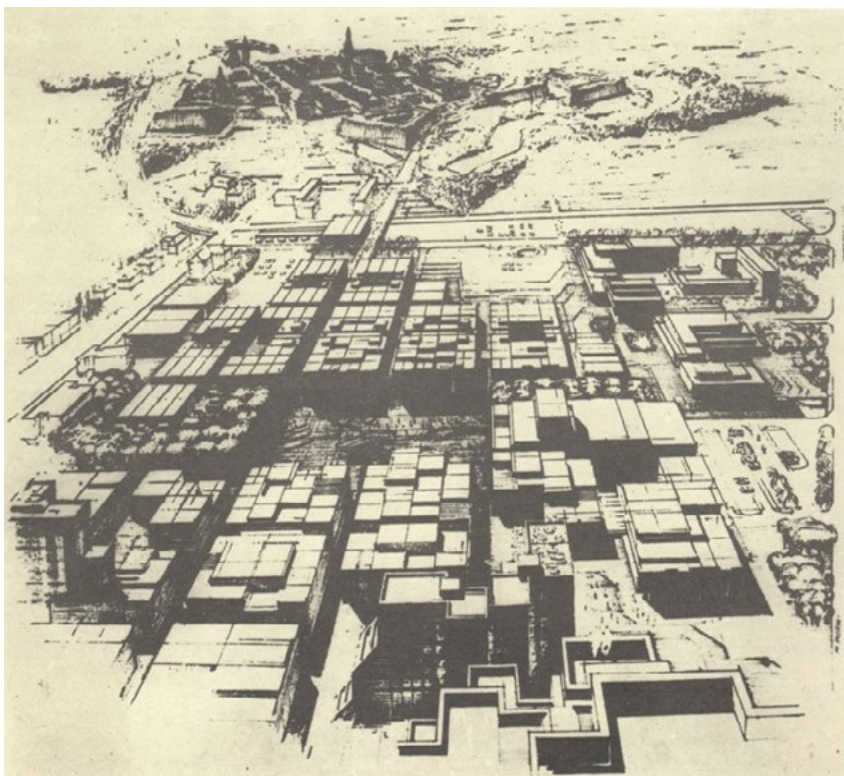
⁸ Tamże.

⁹ K. K. Pawłowski, op. cit.

Ta dyskusyjna propozycja wynikała z chęci wprowadzenia ładu przestrzennego opartego w swej zasadniczej koncepcji na replice koncepcji Moranda. Podejście zmuszające do podporządkowania się narzuconym rygorom było możliwe do realizacji przy założeniu zaangażowania potężnego, wówczas tylko państwowego, inwestora. Tak się nie stało i wzniesiono zaledwie jeden obiekt administracyjny (Ryc. 8).

Ryc. 6. Widok zespołu staromiejskiego od strony południowo-zachodniej – projekt oprac. A. Piątek i S. Wiercioch.

Ryc. 7. Nowe centrum – jego powiązanie ze starym miastem według projektu oprac. przez zespół „Warcentu” pod kierunkiem architekta Jacka Jedynaka.

W okresie późniejszym tendencje do aranżacji nowej zabudowy w nawiązaniu do modularnego układu brył i fasad zespołu morandowskiego znalazła wyraz w koncepcjach osiedla imienia Jana Zamoyskiego¹⁰.

Projekty dotyczące trójwymiarowej kompozycji miasta renesansowego przedstawiono w skalach 1:500 i 1:250 (rozwiniecie pierzei ulic, projekty panoram Zamościa, szkice perspektywiczne). Zaplanowana rekonpozycja systemów fortyfikacji przez przywrócenie im historycznego gabarytu miała stanowić pierwsze ważne przedsięwzięcie: ujęcia kompozycji miasta jako całości (Ryc. 5, 6).

¹⁰ Przykład ten jest analizowany w przygotowywanej przez Michała Dmitruka dysertacji doktorskiej

Ryc. 8. Położenie zespołu zabytkowego w strukturze miasta, oprac. T. Piątek.

1 – granica opracowania szczegółowego planu zagospodarowania przestrzennego i rewaloryzacji, 2 – narys fortyfikacji renesansowo-barokowych, 3 – twierdza XIX-wieczna, 4 – elementy kolidujące z teoretycznym zasięgiem ochrony otoczenia układu zabytkowego, 5 – system obsługi ruchem kołowym, 6 – główne powiązania piesze, 7 – ciekie wodne, 8 – koncentracja elementów centralnego ośrodka usługowego (a – ośrodek historyczny – 1 ognisko centralnego ośrodka usługowego, b – nowe centrum – II ognisko centralnego ośrodka usługowego), 9 – granice obszarów M, R, P, 10 – zespoły mieszkaniowe w zasadzie powojenne, 11 – obszary rekreacji i sportu, 12 – dzielnica przemysłowo-magazynowa.

Autorzy podkreślali, że istnieją pewne, niewątpliwie dyskusyjne, ale bardzo kuszące możliwości rekonstrukcji wartości, których rola w zarówno w wewnętrznych widokach, jak i w panoramie Zamościa byłaby ogromna, ale niektóre z nich wymagały naukowego rozważenia.

Wszystko, co określano pojęciem rekonstrukcji lub odtworzenia, nie zostało zakwalifikowane jako decyzja planu. Ustalono, że decyzje podjęte zostaną indywidualnie po wyczerpującym przygotowaniu naukowo-badawczym i dokumentacyjnym. Uznano, że istotna jest „kompleksowa analiza dopuszczalności działań, nie zawsze zgodnych z teorią konserwatorstwa, które jednak w praktyce niejednokrotnie są potrzebne i okazują się najbardziej trafne”¹¹.

Opracowanie Andrzeja Piątka i Janusza Macha znalazło się w licznych publikacjach, również w wersjach angielskiej i francuskiej i długo było uznawane za wzorcowe. Na jego też podstawie podjęto nowy etap rewaloryzacji rozpoczynając od Rynku Wielkiego.

Ważnym elementem dopingującym do wzmożonego tempa prac stało się w 1980 r. 400-lecie założenia miasta przez hetmana i kanclerza koronnego Jana Zamoyskiego.

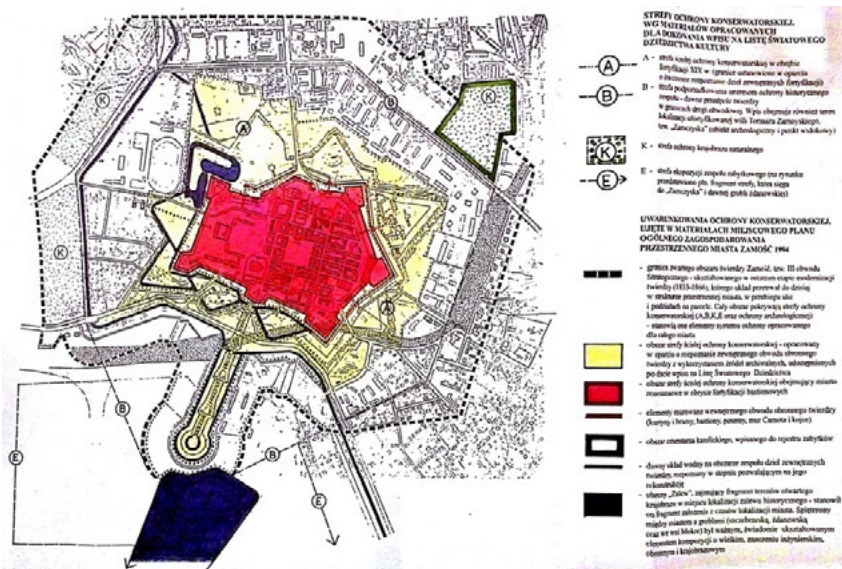
Data ta zbiegła się z zorganizowaną w Krakowie przez Polski Komitet Narodowy ICOMOS międzynarodową konferencją na temat sposobu wdrażania w życie „Rekomendacji Warszawskiej” UNESCO dotyczącej ochrony zespołów zabytkowych i tradycyjnych i ich roli w życiu współczesnym¹². Z inicjatywy ówczesnego konserwatora miasta Zamościa pani Maryli Sarnik i prezesa PKN ICOMOS uczestnicy obrad tej konferencji, specjaliści z kilkudziesięciu krajów mogli się zapoznać z prowadzonymi w nim pracami rewaloryzacyjnymi. Spotkanie to pomyślane było również jako pierwsze działanie zmierzające do umieszczenia Zamościa na Liście Dziedzictwa Światowego.

Splot różnorodnych okoliczności sprawił, że kandydatura ta mogła zostać oficjalnie zgłoszona w imieniu rządu Polskiego przez dyrektora Ośrodka Dokumentacji Zabytków Marka Konopkę dopiero w 1991 roku. Stała się ona przedmiotem ożywionej debaty na forum sesji Komitetu Dziedzictwa Światowego w Tunisie, gdzie dzięki uzupełniającej dokumentacji zaprezentowanej przez Michała Witwickiego została dopuszczona do dalszej procedury.

11 A. Piątek, op. cit.

12 PKN ICOMOS – 50 lat w służbie ochrony zabytków 1965–2015, s. 194 i nn. oraz materiały PKN ICOMOS sympozjum Kraków 1980.

W lipcu 1992 roku Zamość był prezentowany na wystawie w gmachu UNESCO w Paryżu, ale ostatecznie dopiero w grudniu 1992 r. na sesji Komitetu w Santa Fe (USA) został wpisany na Listę Światową (Ryc. 9). Dzięki Komitetowi za zaliczenie Zamościa do miast o uniwersalnej wartości złożyłem wtedy zobowiązania, że przestrzegać będziemy postulatów, które zostały sformułowane pod adresem miasta.

Ryc. 9. Zamość – planistyczne uwarunkowania ochrony konserwatorskiej – podstawowa plansza w dossier dotyczącym wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

W 5 lat po dokonaniu wpisu uznaliśmy, że należy zgodnie z ogólnymi zaleceniami Komitetu Dziedzictwa Światowego przeprowadzić monitoring zespołu staromiejskiego. Został on opracowany na podstawie kwestionariusza przygotowanego przez niżej podpisanego zgodnie z wytycznymi UNESCO¹³. Za szczególnie ważne uznaliśmy uzyskanie informacji jak przebiega proces rewitalizacji w radykalnie zmienionych warunkach politycznych, po odejściu od zasad odgórnie sterowanej gospodarki rynkowej. Zdaliśmy sobie sprawę z konieczności adaptacji dawnych programów zapisanych w planach zagospodarowania przestrzennego do nowych realiów. Potwierdziły to analizy wskazujące na konieczność nowej strategii działania. Elaborat nasz wskazywał na kierunki realnych i potencjalnych zagrożeń dla substancji zabytkowej miasta.

Monitoring uzupełniony został w 1998 roku o opracowanie socjologiczne, gdyż uznaliśmy, że opinie społeczności lokalnej są elementem o pierwszorzędym znaczeniu dla właściwego procesu rewitalizacji miasta. Zauważmy, że ankieta opracowana przez dr Waldemara Siemińskiego wykazała, że problem ochrony i konserwacji zabytków uznany jest przez mieszkańców Zamościa jako jedna z najważniejszych potrzeb miasta. Ważne jest, że niemal 100% obywateli uznawało za wysoce pożądaną wzmoczoną frekwencję turystyczną, zauważając przy tym niedostatki w infrastrukturze miasta w tym zakresie.

Podkreślić należy, że wyniki monitoringu służyć miały nie tylko Zamościowi. Inicjatywa ta stanowiła ważne ogniwo realizacji programu „Ochrona i zarządzanie miast o szczególnej wartości zabytkowej” opracowanego przez Polski Komitet Narodowy ICOMOS i aprobowanego przez UNESCO, Komitet Miast Historycznych oraz Sekretariat ICOMOS. W ten sposób umacniała się międzynarodowa pozycja Zamościa, który w 1994 roku zorganizował seminarium na temat ochrony i zarządzania w miastach wpisanych i kandydujących na Listę Światową UNESCO¹⁴. Następnie w 1997 roku przygotowaliśmy pierwsze sympozjum na ten temat, współorganizowane przez Lwów i Kamieniec Podolski oraz Komitety Narodowe ICOMOS Polski i Ukrainy. Zostało ona zakończona rezolucją proponującą utworzenie Stałej Konferencji Miast Zabytkowych Europy Środkowo-wschodniej.

13 Zamość – monitoring miejskiego zespołu zabytkowego dziedzictwa światowego UNESCO, PKN ICOMOS, Warszawa 1998. Opracowanie: mgr inż. arch. Maryla Sarnik-Konieczna, mgr inż. arch. Andrzej Cygnarowski, mgr inż. arch. Barbara Skórzyńska-Terlecka, dr Waldemar Siemiński, mgr inż. arch. Michał Witwicki, mgr Urszula Fidecka, konsultacja naukowa prof. dr hab. inż. arch. Krzysztof K. Pawłowski.

14 Ochrona i zarządzanie miastami wpisnymi i typowanymi na Listę Światowego Dziedzictwa Kultury UNESCO w Europie Środkowo-wschodniej, Zamość, Lwów, Kamieniec Podolski, PKN ICOMOS 1997.

W wyniku narad w Zamościu, Pecu i Elblągu w 1998 r. postanowiono, że Sekretariat Stałej Konferencji będzie umiejscowiony w Zamościu.

Monitoring rozpoczyna się ustaleniami o charakterze ogólnym, charakteryzującym podstawowe zasady ochrony, wynikające z zastosowania Konwencji UNESCO¹⁵.

Stwierdzono w nim, że w obowiązującym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego Zamościa (Ryc. 9) obszar przedstawiony na rysunku wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa w całości pokryty jest różnymi strefami ochrony konserwatorskiej, a mianowicie: A, B, K, E, spełniającymi różne cele ochrony. Strefy ochrony konserwatorskiej zostały opracowane na potrzeby ochrony zamojskiego zespołu zabytkowego, tworząc system zabezpieczeń w skali całego miasta i obejmują: elementy przedlokacyjne, wyodrębnioną jednostkę, jaką jest „miasto renesansowe”, drogi, groble, system wodny z zalewem, obszary otwarte po pld. stronie, jako zamierzone pole ekspozycji, elementy późniejszych przekształceń twierdzy i sieci osadniczej, drożnej, wodnej oraz rezydencji i kościoły.

Strefę „buforową” zamojskiego zespołu zabytkowego tworzy system stref funkcjonujących w ramach jednostek urbanistycznych planu ogólnego Zamościa w formie określonych granic obszarów i powiązań funkcjonalno-przestrzennych, a także krajobrazowych. Utworzenie takiej otuliny w formie strefy stanowiło priorytet w opracowaniu założeń do planu, a następnie zostało wykorzystane przy opracowaniu planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego Zamościa.

Te uwagi doprowadziły do sformułowania wniosków natury ogólnej, stwierdzających że ważnym warunkiem, mającym niemalże podstawowe znaczenie w ochronie zespołów staromiejskich, zwłaszcza dla zamojskiego zespołu zabytkowego, wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa jest ochrona jego otuliny. Tymczasem w obowiązujących przepisach, w tym również w ustawie o ochronie dóbr kultury, pojęcie to nie miało umocowania prawnego. Ustawa mówi o rejestrze zabytków, w którym pojęcie „otoczenia” też nie jest uwzględnione, a zatem ochrona otoczenia zespołu zabytkowego w planach zagospodarowania przestrzennego funkcjonuje jedynie poprzez zapisy w strefach ochrony konserwatorskiej, których ustanowienie wynika z przepisów ogólnych.

Zwrócono uwagę, że w studium historyczno-urbanistycznym należy na nowo określić wszystkie obiekty oraz granice, które tworzą przedmiot chroniony w celu jednoznacznego stwierdzenia, czy przedmiotem ochrony jest teren miasta renesansowego, miasto z twierdzą z XIX wieku, lub jeszcze szerzej, a więc miasto wraz z południowym obszarem „pozalewowym” jako elementem zabytkowego zespołu miasta lokacyjnego.

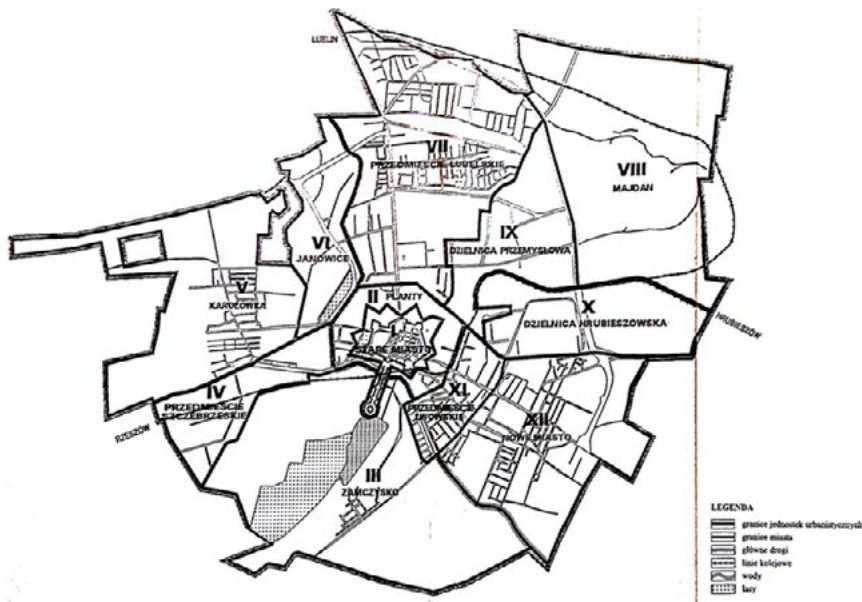
Z przeprowadzonego rozpoznania wynika, że strefy ochronne wymagają modyfikacji. Czynność tę należy poprzedzić wykonaniem studium historyczno-urbanistycznego.

Konieczne jest skoordynowanie wskazań i zapisów konserwatorskich oraz poszerzenie strefy ochrony konserwatorskiej, ponieważ pozyskana wiedza i dostępne materiały archiwalne, po wykonaniu prac studialnych, pozwalają na nowe zdefiniowanie i korektę zasad ochrony konserwatorskiej na tym terenie.

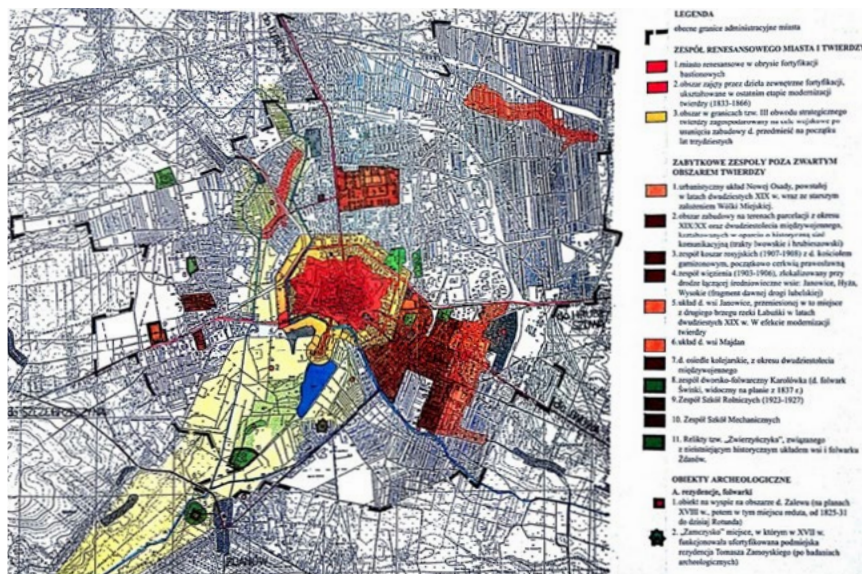
Zalecenia Komitetu Dziedzictwa Światowego, choć są zawarte w planie zagospodarowania przestrzennego Zamościa, w zasadzie nie zostały dotychczas wdrożone i w najbliższej przyszłości nie ma realnych szans na ich realizację z przyczyn obiektywnych takich jak zalecenie dotyczące likwidacji istniejącej zabudowy mieszkalnej osiedla „Planty”.

W monitoringu podkreślano, że wpis Zamościa na Listę Światowego Dziedzictwa jest ważnym elementem stymulującym wdrażanie szerokiego programu ochrony i rewaloryzacji zespołu zabytkowego i jego otoczenia. Realizowany miałby być zgodnie z zapisami planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego w obrębie wyznaczonych stref ochrony konserwatorskiej. Podejmowane działania mają na celu zachowanie, a także przywracanie jego uniwersalnych wartości poprzez ogólne określenie charakteru działań w poszczególnych strefach, a mianowicie:

- Zmiany przeznaczenia niewłaściwie użytkowanych terenów dla odtworzenia m.in. fragmentów fortyfikacji,
- Usunięcia obiektów dysharmonizujących i niszczących przestrzeń zabytkową, jak np.: kolej,
- Niezbędne rekonstrukcje dla uczynienia zabytkowej struktury przestrzennej jak np.: odtworzenie fragmentów fortyfikacji,
- Uzupelnienie starej zabudowy,
- Rewaloryzację krajobrazu kulturowego w szczególności renesansowych i XIX-wiecznych fortyfikacji.

Ryc. 10. Podział miasta na jednostki urbanistyczne.

Ryc. 11. Zabytkowe zespoły i elementy historycznej struktury funkcjonalno-przestrzennej Zamościa w obecnych granicach miasta.

Na zadane w monitoringu pytanie: czy nadal zespół wyróżnia się pozytywnie w skali regionu (w pojęciu międzynarodowym) spośród innych o podobnym charakterze – odpowiedź była pozytywna. Zmiany w gospodarce i w sposobie funkcjonowania inicjatyw społecznych, a nade wszystko szeroka współpraca trans graniczna i euro-regionalna oraz międzynarodowe kontakty Zamościa i postępujące prace rewaloryzacyjne stanowią gwarancję zachowania zamojskiego zespołu zabytkowego jako cennego obiektu światowego dziedzictwa kulturalnego.

Kolejne pytanie brzmiało: czy nowe inwestycje lub nowe funkcje na obszarze bezpośrednio sąsiadującym z zamojskim zespołem zabytkowym nie zagrażają jego integralności?

Z konserwatorskiego punktu widzenia zagrożenie nowymi inwestycjami już zaistniało, dotyczy to zwłaszcza pierścienia terenów pofortecznych, które dotychczas pozostawały bez zabudowy. Teren ten w planie objęty jest strefą „A” i „B” ochrony konserwatorskiej, ale pojawiły się elementy degradacji zespołu przez wprowadzenie niewłaściwych dotychczas miejskich funkcji, oraz trwałe rozdysponowanie części terenów objętych ochroną, a więc sprzedaż dokonywaną wraz z obiektami, a także wieloletnie wydzierżawienie terenów i obiektów. Zagraża to realizacji podstawowego postulatowi konserwatorskiego, jakim jest sukcesywna likwidacja obiektów

oraz uciążliwych funkcji, zakłócających integralność zespołu chronionego, w celu porządkowania i „otwierania” widoków miejskich.

Miejski Konserwator Zabytków Maryla Sarnik-Konieczna uważała, że plan ten w pełni respektował ustalenia planu rewitalizacji. Mankamentem tego opracowania był brak ustaleń dotyczących kompleksowej ochrony krajobrazu kulturowego poza obszarem zespołu zabytkowego, co wynikało z braku badań w tym zakresie.

Dlatego w monitoringu przedstawiono plansze z podziałem miasta na jednostki urbanistyczne (Ryc. 10) oraz z oznaczonymi ważnymi jednostkami osadniczymi wskazującymi na potrzebę ich zespolenia (Ryc. 11).

Kolejny etap wzmoczonych działań inwestycyjnych na terenie Zamościa nastąpił po akcesji Polski do Unii Europejskiej, co dało między innymi pozyskanie nowych źródeł finansowania.

Zamość stał się obszarem intensywnych działań inwestycyjnych i, co szczególnie istotne, prac konserwatorskich.

Objęły one w znacznym stopniu obszary forteczne według projektu prof. Zbigniewa Myczkowskiego (Ryc. 12). Były one analizowane w wielu raportach i publikacjach¹⁶.

Ryc. 12. Zamość – widok lotniczy zespołu w obrębie obwarowań po zabiegach rewitalizacyjnych.

Natomiast problem integracji nowych dzielnic stał się tematem warsztatów studenckich Wydziału Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej pod kierunkiem prof. Jana Wrany¹⁷.

Spełnienie warunków wynikających z tych studiów będzie mogło przyczynić się do ograniczenia chaosu przestrzennego wokół wspaniale wyeksponowanego zespołu zabytkowego.

Tym samym będą mogły stanowić ważny krok w kierunku realizacji sformułowanego w 2011 roku zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego.

¹⁶ Z. Myczkowski – Krajobraz warowny twierdzy Zamość w kontekście idei tożsamości miejsca i jej składników, Teza Komisji Urbanistyki i Architektury PAN Kraków, tom XLIII. Prof. Zbigniew Myczkowski, architekci Jerzy i Ewa Wowczak – Analiza sposobu zagospodarowania strefy południowego przedpola zespołu miasta wraz z XIX wiecznymi umocnieniami (www.wowczak.pl), Zbigniew Myczkowski – Kontekst krajobrazowy a ochrona miejsc niezwykłych, w tym na przykładzie Zamościa (Konferencja z okazji 25-lecia wpisu na Listę Światową wrzesień 2017).

¹⁷ J. Wrana – Synergia w nieidealnym mieście „idealnym” – próby zintegrowania Zamościa. Budownictwo i Architektura vol. 16(1), Politechnika Lubelska 2017, s. 5 i nn.

Neolityczne megality Nałęczowa – debiut budownictwa na Lubelszczyźnie

Natalia Przesmycka

Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Wydział Budownictwa i Architektury

Lucjan Gazda

Katedra Geotechniki, Wydział Budownictwa i Architektury

Streszczenie: Znaleźiska archeologiczne silnie pobudzały wyobraźnię, zwłaszcza w okresie przełomu XIX i XX wieku, gdy w architekturze europejskiej poszukiwano stylów narodowych odnosząc się do źródeł lokalnej tożsamości. Celem artykułu jest omówienie megalitycznych grobowców odkrytych przez Henryka Wiercińskiego na początku XX wieku w okolicach Nałęczowa, pod kątem analizy myśli inżynierskiej przyświecającej ich konstrukcji, oraz możliwego wpływu znaleziska na architekturę Nałęczowa w pierwszych dekadach XX wieku.

Słowa kluczowe: megality, Nałęczów, lokalne surowce kamienne, początki budownictwa

Wstęp

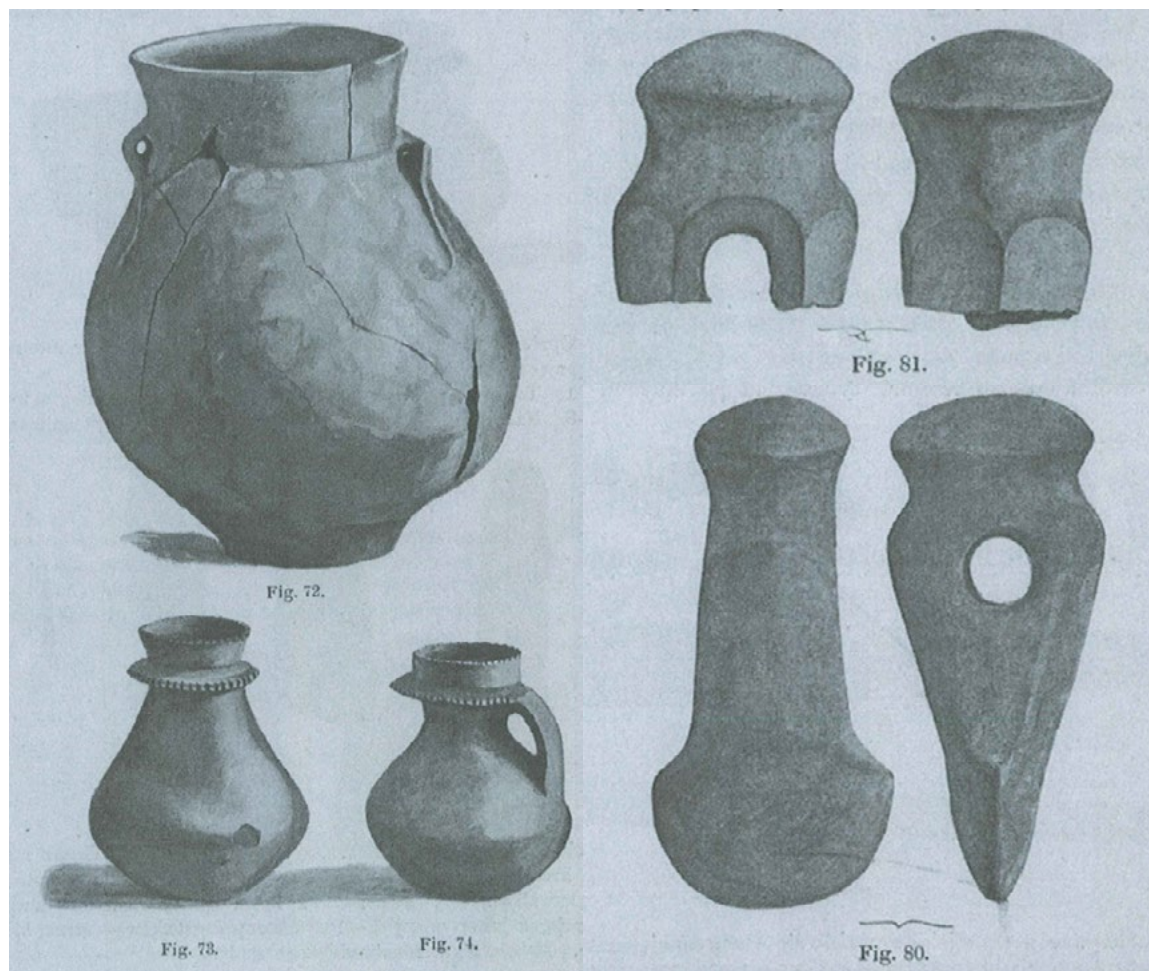
Trwałe, wielosezonowe przebywanie człowieka na Płaskowyżu Nałęczowskim, a co za tym idzie pierwsze obiekty budowlane z tym związane można wiązać dopiero z neolitem. Panujący wcześniej klimat i brak naturalnych, o odpowiednim komforcie termicznym obiektów typu jaskiń oraz sposób prowadzonej gospodarki wykluczały taką możliwość, co potwierdzają dotychczasowe badania archeologiczne (Hensel 1980, Jażdżewski 1981). Rewolucyjnymi w tym kontekście wydają się megalityczne obiekty kamienne (Ryc. 1) odkryte na początku XX wieku w okolicach Nałęczowa (Wierciński 1903, 1905).

Ryc. 1. Odkopane megality i ich eksploatacja na fotografiach z epoki (Wierciński 1903).

Jest to bez wątpienia pierwsze na lessowym Płaskowyżu Nałęczowskim, a być może na całej Lubelszczyźnie inżynierskie potraktowanie lokalnego kamienia, czego efektem było dzieło dla ówczesnych o znaczeniu symbolicznym, a dla współczesnych bez wątpienia dziełem budowlano-architektonicznym (Gazda, Kwiatkowski 2017). Wydaje się, że omówienie tej eksplozji myśli inżynierskiej jest rzeczą oczywistą i ważną dla poznania historii budownictwa i architektury Lubelszczyzny. Szczególnie, że efektywność i unikatowość tego epizodu nie została dostrzeżona w nowszej literaturze oraz nie podjęto w tym rejonie badań metodami współczesnej archeologii.

Faktografia

Ryc. 2. Ceramika i topory kamienne (sjenitowe) z eksplorowanych kurhanów (Wiercieński 1905).

Informacja o występowaniu neolitycznych (w oryginale „kamienia szlifowanego”) stanowisk archeologicznych w okolicach Nałęczowa ukazała się po raz pierwszy w 1903 roku w formie popularnego artykułu (Wiercieński 1903) i w wersji nieco zmienionej została powtórzona w specjalistycznym czasopiśmie Światowit (Wiercieński 1905). Jak na prace archeologiczne z początku XX wieku należy je uznać za dobrze udokumentowane, z liczną dokumentacją fotograficzną i rysunkową. Znaleźisko artefaktów i obiektów grobowych miało charakter przypadkowy w trakcie „szosowania” drogi między zakładem leczniczym a stacją kolejową Nałęczów (w tym okresie Sadurki). Ekonomia przedsięwzięcia wskazywała na jak najbliższy transport materiałów kamiennych i źródłem takim okazało się cmentarzysko o charakterze kurhanu, wykonane w znacznej części z lokalnych skał określanych jako „siwak”. Jest to skała paleogeńska typu wapienia lub gezy. Skały te występują w formie wychodni

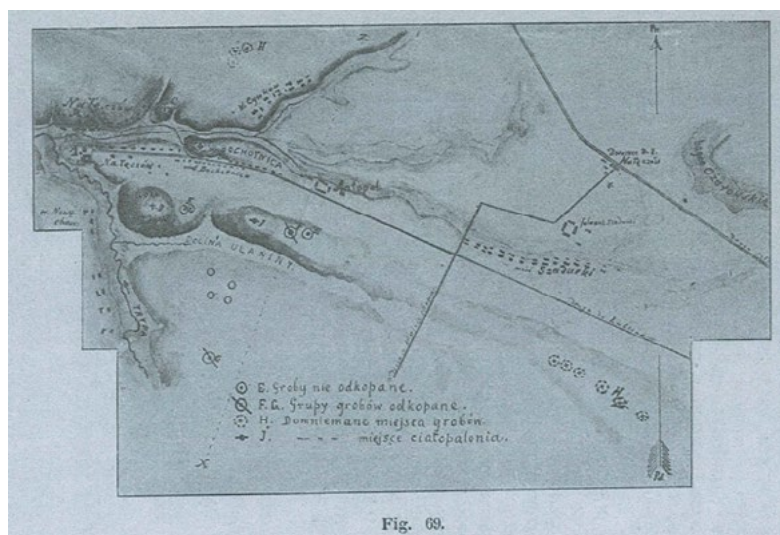
w erozyjnych skarpach i przełomach doliny Bystrej i Bochocticzanki. Były one eksploatowane do czasów nowożytnych (Gazda, Gazda 2005) i utrwalone są w lokalnym budownictwie (Gazda 2017). Z rejonu stanowiska wywieziono kilkanaście fur kawałków skalnych tworzących pod cienką (20–25 cm) pokrywą glebową, nieregularną elipsę o promieniu 7–9 m. Dopiero znalezienie toporka kamiennego i właściwa ocena wagi znaleziska przez właściciela majątku Antopol, pana Stanisława Śliwińskiego wstrzymały eksploatację tego stanowiska. Modne w tym czasie zainteresowanie „starożytnościami” przywiodło tu miejscowych archeologów, dr Olechnowicza i prof. Łopacińskiego z Lublina, a kontynuował poszukiwania i badania dr Malewski z Nałęczowa. Na podstawie artefaktów kamiennych i ceramicznych (Ryc. 2) stanowisko to należy wiązać z neolityczną kulturą pucharów lejkowatych (IV tysiąclecie przed Chrystusem).

Ceramika wykonywana jeszcze bez użycia koła garncarskiego oraz precyzja wykonania kamiennych toporów świadczą o dużym zmyśle technologicznym, inżynierskim i estetycznym człowieka z kręgu kultury pucharów lejkowatych, mieszkańca tej ziemi i twórcy megalitów 5–6 tysięcy lat temu.

Lokalizacja

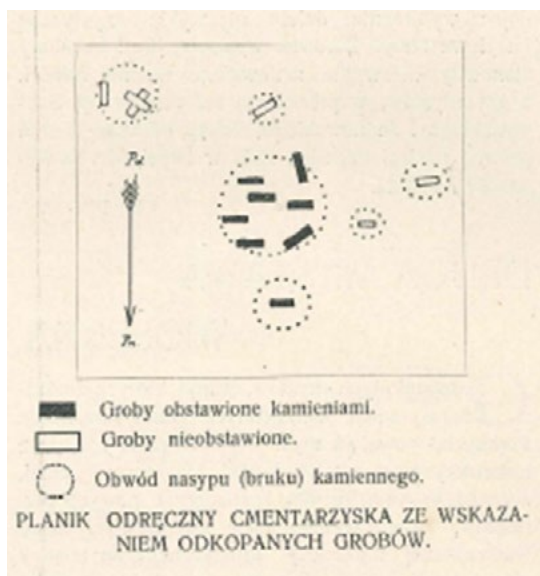
Ryc. 3. Lokalizacja i dokumentacja badań megalitów załączona w Tygodniku Ilustrowanym z 1903 roku (Wiercieński 1903).

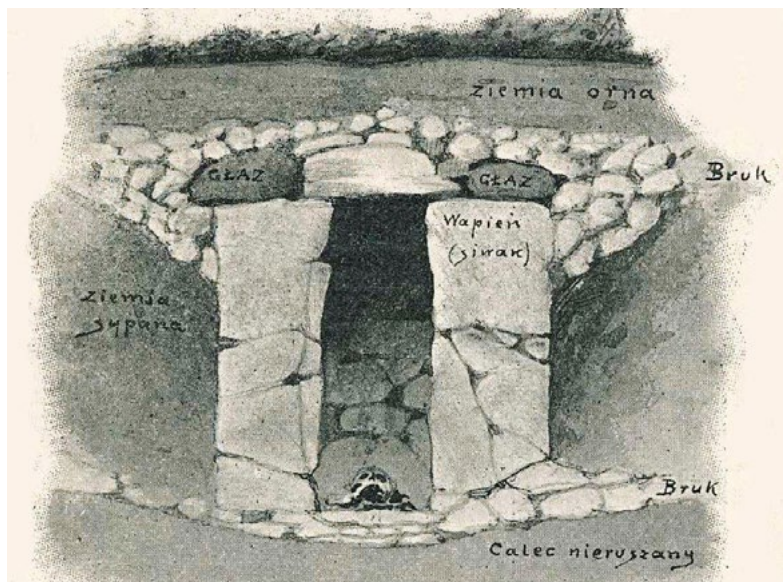
Ryc. 4. Lokalizacja i dokumentacja badań megalitów załączona w czasopiśmie Światowit z 1905 roku (Wiercieński 1905).

Stanowiska archeologiczne z megalitami są znaczone powierzchniowym występowaniem białego rumoszu skalnego, spalenizny oraz ceramiką lokalizowanych wzdłuż wyraźnej elewacji morfologicznej, równoległej do prawobrzeżnej doliny Bochoćniczanki (Ryc. 3 i 4) między Sadurkami i Nałęczowem oraz na garbie morfologicznym na południe od Bochoćniczanki. Obejmują one grunty Bochoćnicy, Cynkowa, Strzelec i Sadurek. Rozmieszczenie tych stanowisk jest generalnie zbliżone z kierunkami urbanizacji tych terenów w wiekach średnich i współczesnych. Oddalone są od osi zabudowy współczesnego Nałęczowa o ok. 0,2–0,5 km. Należy wnosić, że o ile te

nekropolie związane były z trwałym pobytom neolitycznych kultur w tym rejonie, to ślady obiektów mieszkalnych i gospodarskich mogły ulec zniszczeniu w ramach młodszych, do współczesnych włącznie, faz rozwoju Bochoćnicy i Nałęczowa. Mimo istnienia powierzchniowych znalezisk ceramiki, krzemienych i kamiennych zabytków w dużych nagromadzeniach, mogących świadczyć o siedliskach neolitycznych, brak badań archeologicznych nie pozwala jednoznacznie wiązać ich z siedzibami oraz ich związków czasowo-przestrzennych z kurhanami. Najbardziej efektowne megality miały charakter orientowanych wschód-zachód grobów (Ryc. 5) w obstawie białych kamieni i przykryte były wspólnym nasypem/brukiem z białych, miejscowych kamieni (Ryc. 6) o charakterze kurhanu.

Ryc. 5. Sytuacja i orientacja grobów megalitycznych załączona w Tygodniku Ilustrowanym z 1903 roku (Wiercieński 1903).

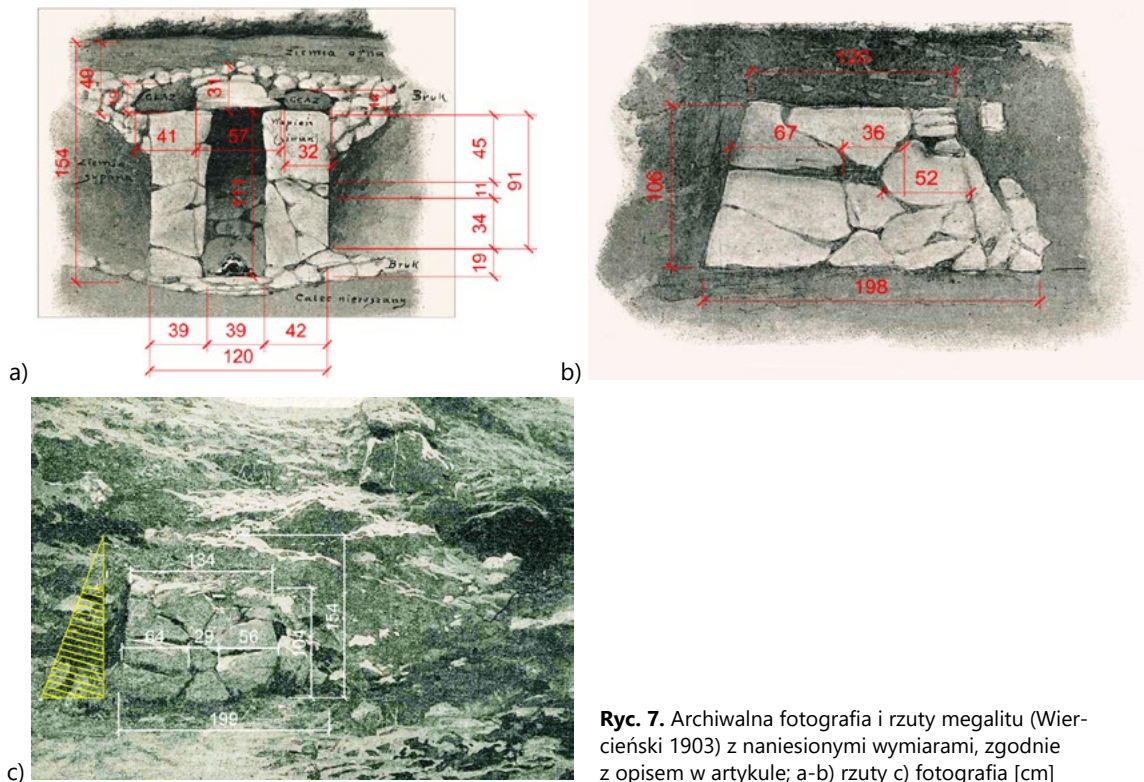

Ryc. 6. Przekrój poprzeczny jednego z grobów megalitycznych załączony w Tygodniku Ilustrowanym z 1903 roku (Wiercieński 1903).

W rejonie tym udokumentowano także dwa groby o innej orientacji oraz kilka grobów bez obstawy kamiennej, wyłącznie przykryte rumoszem skalnym. Brak szczegółowych badań i opisów wyklucza możliwość określenia stratygrafii tych obiektów, jednolitości kulturowej i czasowej, itp. Łącznie w rejonie tym (Ryc. 5) udokumentowano 13 grobów, osiem w obudowie kamiennej i pięć ziemnych. Kilka grobów (3–4) uległa całkowitemu zniszczeniu przed przystąpieniem do badań, w wyniku wyrabowania na cele budowy drogi.

Konstrukcja i architektura megalitu

Megality, ale także groby ziemne pokryte są od powierzchni warstwą ściśle dopasowanych białych kamieni, tworzących bruk (Ryc. 6) o grubości 15–20 cm (Ryc. 7), tworząc w pierwotnej morfologii formę niskiego, kamiennego kurhanu. W czasie badań powierzchnia ta była pokryta 20–30 centymetrową warstwą deluwii glebowych.

Ryc. 7. Archiwalna fotografia i rzuty megalitu (Wiercieński 1903) z naniesionymi wymiarami, zgodnie z opisem w artykule; a-b) rzuty c) fotografia [cm]

Zamieszczone na rysunku 7.a-b wymiarowanie wprowadzone na podstawie wartości liczbowych podanych w centymetrach w artykule, świadczy o precyzji wykonywanych szkiców i w konsekwencji zgodności co do wymiarów elementów. Wymiary ze szkiców odpowiadają tym z fotografii 7.c.

Ściany grobów wykonano z kamienia wapiennego „siwaka”, który jest bardzo podatny na zmienne oddziaływania środowiskowe. Konstrukcja/kamień trwając w ustalonych warunkach wilgotnościowo-temperaturowych pod gruntem przetrwała milenia. Odstąpienie ścian mogło spowodować szybki proces wietrzenia i w konsekwencji destrukcję budowli. Bez wątpliwości stabilność stanu obciążeń, czyli ciężarów własnych oraz parcia bocznego gruntu w bardzo długim czasie wytworzyła rodzaj współpracy, który obecnie określa się jako konstrukcję zintegrowaną, w tym przypadku ściana – grunt. Odstąpienie ścian wejściowej i boczne naruszyło istniejący stan równowagi. Na rysunku 7.c schematycznie zaznaczono, kolor żółty, parcie boczne na ścianę z uwzględnieniem górnego nasypu. Dodatkowo, bardzo korzystna proporcja wymiarów (szerokości ściany) / (wysokości ściany), równa w przybliżeniu $\frac{1}{2}$ jest miarą smukłości, a dokładniej odwrotności smukłości czyli masywności ścian. Jednakże, jak widać na rysunkach 7.a-b, styki między kamieniami budującymi ściany tworzą liczne powierzchnie poślizgów lub tylko przegubów. Wietrzenie kamienia, struktura przegubowa, niesymetryczne parcie gruntu mogły być przyczynami zniszczenia grobu kamiennego.

Groby w obstawie kamiennej mają charakter skrzyni. Z układu gruntów należy wnosić, że były wykonywane w wykopie o głębokości ok. 1 m. Dno wykopu wyłożono w dwóch-trzech warstwach płasko łupanych kamieni (siwaka) lub na warstwie drobnego rumoszu skalnego układane były płaskie płyty. Warstwy te stanowiły stabilizację mechaniczną podłoża lessowego oraz równocześnie posadzkę megalitu. Na warstwie tej ustawiano jeden obok drugiego. Konstrukcję stropu dodatkowo wzmacniał i uszczelniał bruk z białych lokalnych skał.

W takim ujęciu rozwiązania 0.4–0,5 m grubości i około 1 m wysokości, lub ustawiano starannie dopasowane 2–3 bloki do pożądanej wysokości. Elementy te tworzyły ściany podłużne megalitu, o łącznej długości ok. 2 m. Monolity, a także mniejsze bloki konstrukcyjne, geometrycznie były efektem ciosu wychodni lokalnych skał, ale także były częściowo ociosywane i formowane. Ściany zamykające skrzynkę megalitu z tyłu i przodu wykonane były z mniejszych płyt ustawianych pionowo wzdłuż dłuższych osi. Konstrukcję skrzyni pokrywały płaskie bloki stawiane nie płasko, lecz na sztorc w formie żebrowania, co pozwalało na uzyskiwanie większej wytrzymałości stropu megalitu. Na pionowych słupach konstrukcję stropu rygłowały głazy narzutowe ze skał krystalicznych o wielkości do 40–50 cm i przypuszczalnej wadze 40–60 Kg. Głazów tych było 4 do 6 na jednym grobie, czasami dodatkowo jeszcze były umieszczane na niektórych megalitach w części środkowej stropu. Całość konstrukcji wzmacniana była przez zasypanie gruntem przestrzeni między ścianą boczną o krawędzią wykopu. Konstrukcję stropu dodatkowo wzmacniał i uszczelniał częściowo bruk wykonany z białych lokalnych skał. W takim ujęciu rozwiązania megalitu należy uznać, że głazy narzutowe nie pełniły tu roli symbolicznej, ew. ozdoby architektonicznej a przemyślany element wzmocnienia konstrukcji. Chociaż symboliki tych głazów nie można całkowicie wykluczyć, mając na uwadze jak istotną rolę odgrywały one w życiu ówczesnych (Ryc. 2). Brak opisu petrograficznego tych obiektów nie pozwala na wnikliwszą analizę intencji budowniczych megalitów. Wykorzystanie tych głazów musiało być znacznym wysiłkiem logistycznym, gdyż odpowiednio zasobne w te surowce są pozbawione pokrywy lessowej równiny polodowcowe Niziny Lubartowskiej i Równiny Bełżyckiej, co wymagało transportu z odległości kilku – kilkunastu kilometrów. Dociężały one pionowe osie megalitu oraz rygłowały swoją masą lżejszy „siwak” tworzący strop skrzyni. Całość konstrukcji była na tyle stateczna i wytrzymała, że w warunkach geodynamicznych lekko nachylonego zbocza, w strefie aktywnej infiltracji i przemarzania przetrwała ok. 5 tys. lat. Dopiero nadmierne odsłonięcie i eksploracja odkrywców spowodowało awarię i zniszczenie kilku obiektów. A jak można wyczytać w opisach (Wiercieński 1905) zamierzeniem badaczy i miejscowego właściciela ziemskiego było zadaszenie i eksponowanie tych megalitów.

Analiza i wnioski

Tradycja grobów megalitycznych wyrosła z przekonania o odradzaniu zmarłych przodków w celowo konstruowanych jaskiniach, odnoszących się do paleolitycznej preegzystencji w kamieniu (Kempiński 1993). Megalityczne kurhany z wewnętrznym grobowcem symbolizowały brzemiennej Matkę Ziemię jako Tellus mater w odróżnieniu od Petra genitrix utożsamianej w jaskiniach człowieka paleolitycznego (Kowalik 2004). Megalityczne grobowce stały się mieszkaniami dla zmarłych i symbolem odrodzenia, a użyty do ich budowy kamień stanowić miał o ich niezniszczalności i sakralnej waloryzacji. Megality lokalizowano poza osiedlami i domostwami. Ideologicznie w takim duchu megality w rejonie Nałęczowa. Mała dostępność dobrej jakości surowca skalnego zmuszała ówczesnych do eksperymentowania z lokalną miękką i lekką skałą paleocenu, petrograficznie gezą zwaną regionalnie „siwakiem”. Skały te mają niską i zmienną wytrzymałość na ściskanie w zakresie 5–15 MPa (lit), są silnie porowate, nasiąkliwe i niecałkowicie mrozo odporne. Technologicznie charakteryzują się małą blocznością. W tym kontekście należy wnioskować o dużym wyczuciu właściwości tych skał przez ówczesnych budowniczych. Dobór obróbka, dopasowanie i orientacja bloków w polu naprężeń realizowanych megalitów świadczą o dużym zmyśle inżynierskim i wrażliwości estetycznej. Megality nałęczowskie można uznać za pierwsze zaawansowane działania architektoniczno-budowlane na Lubelszczyźnie, a z całą pewnością za działania z użyciem lokalnych skał paleoceńskich. Eksploatacja kurhanów w początku XX wieku na potrzeby budowy lokalnej drogi i eksploatacja megalitów doprowadziły do częściowej likwidacji tych obiektów. Na wpół amatorskie badania archeologiczne, odsłaniające neolityczne megality wzbudzały podziw odkrywców i lokalnych społeczności oraz zostały nagłośnione w ówczesnych mediach ogólnokrajowych. Pomysł zabezpieczenia obiektów i udostępnienia dla ogółu w formie zadaszonego pawilonu można uznać za jedno z pierwszych pomysłów i działań o charakterze konserwatorsko-udostępniającym zabytki z tak odległej przeszłości. Jednak stan wiedzy i technik eksploracji nie pozwolił na realizację tych śmiałych pomysłów. Odsłonięte i niezabezpieczone obiekty szybko uległy destrukcji. Jedynie zabytki ruchome eksponowane początkowo były w lokalnym muzeum w Nałęczowie, później w Lublinie i Krakowie, a następnie rozproszone straciły spójność swojego przekazu.

Kontynuację dokonań budowniczych kultury pucharów lejkowatych można obecnie śledzić w witrażowym wątku elewacji wykonywanych ze skał serii „siwaka” w Nałęczowie i okolicach (Ryc. 8a.) oraz echa kontynuacji architektonicznej wrażliwości można doszukiwać się w Mauzoleum Adama Żeromskiego (Ryc. 8b.).

Ryc. 8. Witrażowy wątek wykonany z „siwaka” w formie płaskiej dzikówki w elewacji Domu Ludowego w Nałęczowie (a), mauzoleum Adama Żeromskiego w Nałęczowie (b).

Mauzoleum projektowali wspólnie Stefan Żeromski i Jan Koszyc Witkiewicz. Żeromski, pisarz i ojciec Adama, był najprawdopodobniej pomysłodawcą idei i formy. Architekt Witkiewicz dopracował projekt architektoniczny i wykonawczy. Bez wątpienia obaj, mieszkający lub często przebywający w tym czasie w Nałęczowie, musieli oglądać te megality oraz znali ich opisy, kontaktowali się z ich eksploratorami. Witkiewicz dodatkowo w tym czasie zajmował się inwentaryzacją i konserwacją zabytków starożytności, między innymi Wieży Ariańskiej w pobliskim Wojciechowie. Jego kontakty z miejscowymi intelektualistami i dziedzicem Antopola musiały zaowocować także myślą potrzeby ochrony tych obiektów. Jednak zazdrosna Tellus mater pochłonęła inżynierskie osiągnięcie człowieka neolitycznego realizującego tu na wysokim poziomie architektoniczno-budowlanym ideę pozostającej w jego świadomości i pamięci po przodkach ideę Petra genitrix. I wydaje się, że podobnie i także symbolicznie utrwalono w założeniach ideowych Mauzoleum Adama Żeromskiego przekaz megalitów pucharów lejkowatych z okolic Nałęczowa.

Literatura

- [1] Hensel W. 1980. Polska starożytna. Ossolineum.
- [2] Jażdżewski K. 1981. Pradzieje Europy środkowej. Ossolineum.
- [3] Wiercieński H., 1903. Groby przedhistoryczne pod Nałęczowem. Tygodnik Ilustrowany nr 20 (2.273), 394–395.
- [4] Wiercieński H., 1905. Groby kamienne ze szkieletami z epoki kamienia gładzonego, odkryte pod Nałęczowem w roku 1903. Światowit nr 6, 81–88.
- [5] Gazda L., Gazda B., 2005. Górnictwo skalne Nałęczowa. Rozdział w monografii pod red. Z. Krzowskiego „Historia i współczesność górnictwa na terenie Lubelszczyzny”. Wyd. Pol. Lubelskiej.
- [6] Gazda L., Kwiatkowski B. 2017
- [7] Gazda L., 2017. Regionalizm architektury i budownictwa z miękkich kamieni Lubelszczyzny – historyczny rozwój i współczesna unifikacja Wyd. Uczelniane Uniwersytetu Technologiczno-Przyrodniczego w Bydgoszczy (w druku).
- [8] Kempieński A.M., 1993. Słownik mitologii ludów indoeuropejskich. Poznań.
- [9] Kowalik A., 2004. Kosmologia dawnych Słowian. Kraków, 225.

Trendy w stosowaniu rozwiązań technicznych wpływających na zużycie energii w budynkach mieszkalnych

Kajetan Sadowski

e-mail: kajetan.sadowski@pwr.edu.pl

*Zakład konstrukcji i budownictwa ogólnego, Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej
Assistant professor Faculty of Architecture, Wrocław University of Technology
53–517 Wrocław, ul. Prusa 53/55*

Streszczenie: Certyfikacja energetyczna, wprowadzona w 2009 r. umożliwia zainteresowanym osobom lub instytucjom analizowanie danych opracowanych podczas przygotowywania świadectw charakterystyki energetycznej lub projektowanych charakterystyk energetycznych budynków. Dzięki analizom porównawczym, stosując określone w zależności od potrzeb kryteria, można opisać występujące w wykonawstwie i projektowaniu trendy.

Autor wykonał szereg wybrane analiz koncentrujących się na budownictwie mieszkaniowym z podziałem na sektor budynków jednorodzinnych oraz wielorodzinnych. Uzyskane wyniki wskazują na istniejące i oczekiwane trendy związane z ograniczeniem zużycia paliw kopalnych ale także uwidaczniają ich zbyt powolne tempo a w niektórych przypadkach nawet brak zmian. Wyprowadzone wnioski wskazują na przyczyny określonego tempa zmian umożliwiając zainteresowanym podmiotom na podejmowanie działań podtrzymujących określone tendencje bądź je inicjujących.

W ramach niniejszej pracy autor przeanalizował wybrane wskaźniki na podstawie wykonanych przez siebie w latach 2014–2017 r. 168 certyfikatów energetycznych budynków mieszkalnych.

Słowa kluczowe: budownictwo energooszczędne, certyfikacja energetyczna, ekologia, zrównoważony rozwój.

Wstęp

Od 2009 roku funkcjonują w obrocie prawnym oraz w praktyce inżynierskiej w Polsce dokumenty nazywane projektowaną charakterystyką energetyczną budynku oraz świadectwem charakterystyki energetycznej budynku. Dokumenty te są jednym z elementów implementacji prawa europejskiego wyrażonego za pomocą unijnej dyrektywy nr 2002/91/WE, następnie aktualizowanej w kolejnych latach. Dzięki zgromadzonym na ich podstawie danym możliwa jest obserwacja trendów w budownictwie związanych ze zmniejszaniem zapotrzebowania na energię niezbędną do utrzymania budynków. Trendy te częściowo mogą wynikać ze zmieniających się wymagań w zastosowaniu określonych jakościowo rozwiązań technicznych lub być odpowiedzią na tendencje rynkowe.

Autor podjął próbę analizy rozwiązań technicznych realizowanych w budownictwie mieszkaniowym na podstawie kilkuset świadectw charakterystyki energetycznej budynków oraz projektowych charakterystyk energetycznych wykonanych dla próby 168 budynków certyfikowanych w ramach własnej działalności inżynierskiej. Analiza miała za zadanie wykazać istnienie oczekiwanych w ramach zaostrzających się wymagań technicznych kierunków zmian oraz ewentualnie wskazać na istnienie trendów wynikających z innych przyczyn.

Zakres i przedmiot badań

Zakresem badań objęto 168 budynków obejmujących kilkaset stanowiących samodzielną całość techniczno-użytkową [2] lokali użytkowych. Budynki znajdują się w całej Polsce ze zdecydowanym wskazaniem województwa Dolnośląskiego oraz Wrocławia.

Analiz dokonano na podstawie:

- świadectw charakterystyki energetycznej sporządzonych dla zrealizowanych i oddawanych do użytkowania budynków (125 budynków) – w skrócie SCHE
- projektowanych charakterystyk energetycznych budynków (43 projektowane budynki) – w skrócie CHE

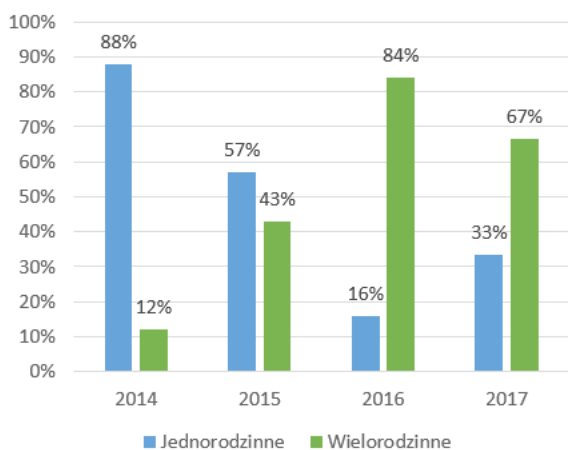
W obydwóch grupach analizowano osobno budynki mieszkalne jednorodzinne oraz wielorodzinne.

- Ocenie poddano następujące parametry:
- uzyskany wskaźnik energii pierwotnej EP
- uzyskany wskaźnik energii końcowej EK
- współczynnik przenikania ciepła U dla ścian zewnętrznych
- współczynnik przenikania ciepła U dla dachów i stropodachów
- współczynnik przenikania ciepła Uw dla okien
- rodzaj stosowanej w budynku wentylacji
- rodzaj stosowanego w budynku źródła ciepła

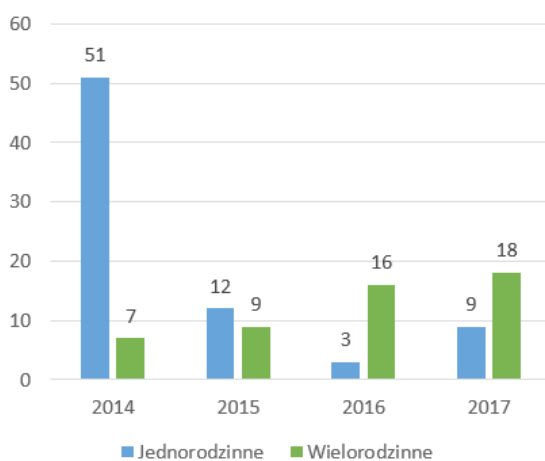
Wszystkie obliczenia wykonano zgodnie z *Rozporządzeniem Ministra Infrastruktury i Rozwoju w sprawie metodologii wyznaczania charakterystyki energetycznej budynku lub części budynku oraz świadectw charakterystyki energetycznej* (Dz.U. poz. 376 z dn. 18 marca 2015 r.) [1], Polskimi Normami oraz przepisami pokrewnymi.

Trendy w popycie na świadectwa charakterystyki energetycznej

Świadectwa charakterystyki energetycznej zgodnie z obowiązującymi przepisami powinny być przekazane przez sprzedawcę lub wynajmującego kupującemu lub wynajmującemu budynek lub lokal użytkowy. W praktyce, z powodu nieprecyzyjnych zapisów w *ustawie o charakterystyce energetycznej budynków* [2] obowiązek ten nie jest dotrzymywany a jego spełnienie jest uzależnione od roszczenia strony kupującej lub wynajmującej. Taki stan obowiązuje od 8 marca 2015 r. do kiedy inwestorzy po zakończeniu budowy mieli obowiązek sporządzić świadectwo charakterystyki energetycznej budynku.

Ryc. 1. Procentowy udział w wykonanych SCHE dla budynków jednorodzinnych oraz wielorodzinnych

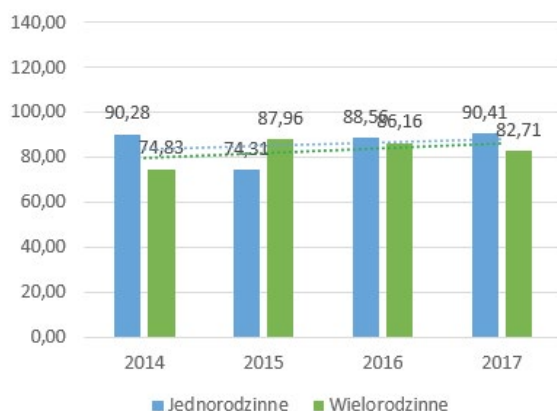

Ryc. 2. Ilościowy udział w wykonanych SCHE dla budynków jednorodzinnych oraz wielorodzinnych

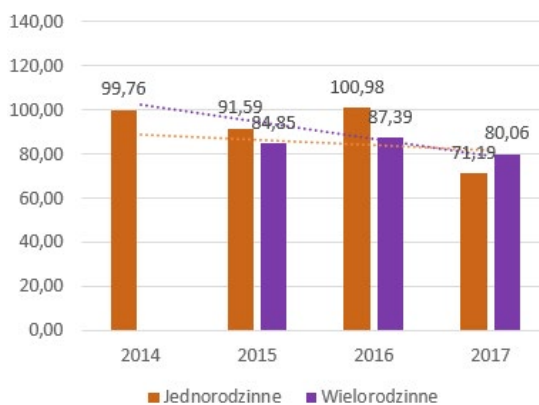
Z przeprowadzonej analizy wynika, że ilościowo oraz procentowo wzrasta liczba wykonywanych SCHE na rzecz budynków wielorodzinnych. Rośnie liczba deweloperów zainteresowanych posiadaniem SCHE, przekazywanie których podczas aktu sprzedaży stało się powszechne. Przeciwnie zaś maleje liczba wykonywanych SCHE dla domów jednorodzinnych – prywatni Inwestorzy nie są zainteresowani ich posiadaniem najprawdopodobniej w wyniku niskiego poziomu świadomości ekologicznej. Wyjątek stanowi oczywiście rok 2014 w których funkcjonował obowiązek wykonania SCHE dla każdego nowego budynku.

Trendy w kształtowaniu się wartości EP

Wskaźnik nieodnawialnej energii pierwotnej czyli ilość energii zawartej w kopalnych surowcach energetycznych [2], wyrażony w kWh/m²*rok, zgodnie z metodologią jego wyznaczania zależy głównie od źródła ciepła jakie zostało zastosowane w budynku. Niższe wartości mają źródła ciepła nie tylko z odnawialnych źródeł takich jak energia solarna czy geotermalna ale także ze źródeł nie uważanych za ekologiczne jak pelet czy drewno kominkowe. Z drugiej strony źródła energii oparte o prąd elektryczny a więc np. pompy ciepła, akumulacyjne grzejniki elektryczne charakteryzują się wyższymi wartościami współczynnika EP co prowadzi często do uzyskiwania wyników dla budynków niezgodnych z oczekiwaniami Inwestorów. Analizy pokazują stałą tendencję do zmniejszania się wartości EP dla nowoprojektowanych budynków (Ryc. 3), co jest rezultatem zmiennych wymagań Prawa Budowlanego, podczas gdy wartości EP dla budynków wybudowanych są na stałym poziomie (Ryc. 4) co potwierdza brak zrozumienia wśród Inwestorów dla środowiskowej opłacalności z otrzymania niskiej wartości EP.

Ryc. 3. Wartości EP dla budynków oddawanych do użytkowania.

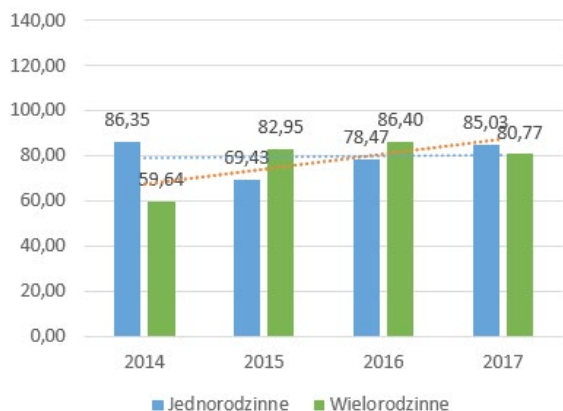
Ryc. 4. Wartości EP dla budynków projektowanych.

Trendy w kształtowaniu się wartości EK

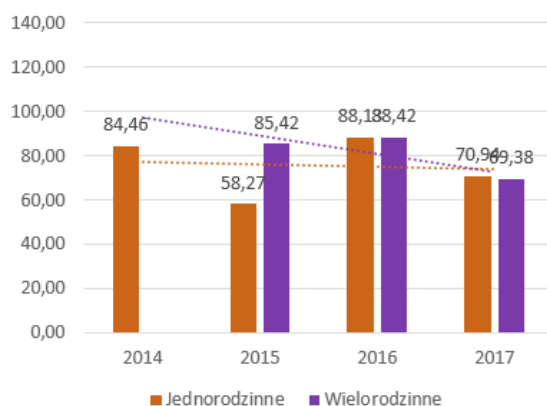
Wskaźnik energii końcowej EK, wyrażony w postaci kWh/m²*rok określa ilość energii dostarczaną do budynku dla systemów technicznych niezbędną do ogrzewania, wentylacji, podgrzewania c.w.u. oraz zasilania urządzeń technicznych. Niższe wartości świadczą o dużej efektywności energetycznej urządzeń oraz decydują o kosztach opłat za energię w trakcie użytkowania budynku.

Przeprowadzone analizy wskazują, że w przypadku budynków budowanych wartość wskaźnika EK dla budynków jednorodzinnych nie zmienia się podczas gdy dla budynków wielorodzinnych na przestrzeni lat 2014–2017 spada, jednak przy uwzględnieniu ostatnich trzech lat wartość ta też się kształtuje na podobnym poziomie lub nawet spada (Ryc. 5).

W przypadku budynków projektowanych wartość EK znacznie maleje w czasie co wynika ze zmiennych wymagań prawa budowlanego (Ryc. 6).

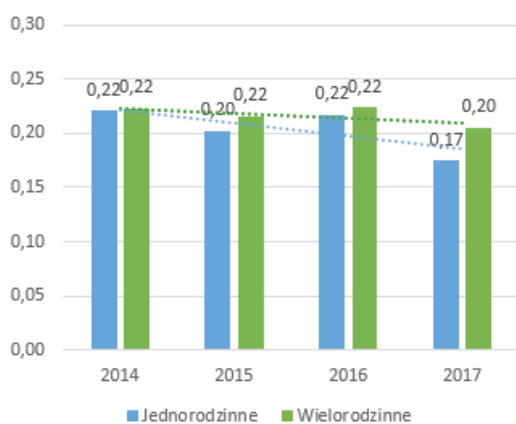

Ryc. 5. Wartości EK dla budynków oddawanych do użytkowania.

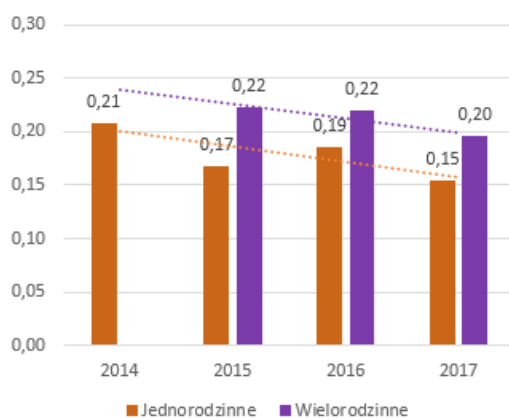

Ryc. 6. Wartości EK dla budynków projektowanych.

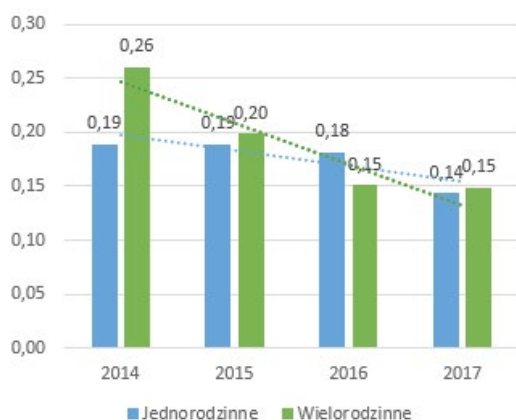
Trendy w kształtowaniu się wartości U dla przegród zewnętrznych i stolarki okiennej

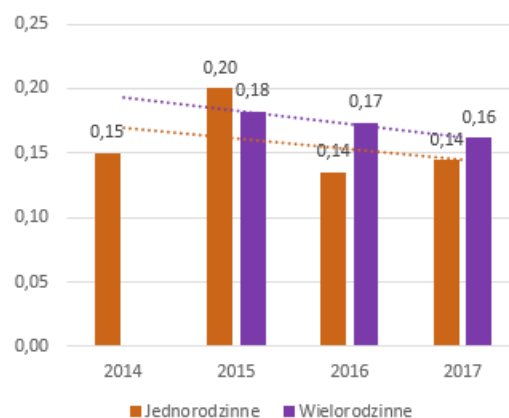
Ryc. 7. Wartości U dla ścian zewnętrznych dla budynków oddawanych do użytkowania.

Ryc. 8. Wartości U dla ścian zewnętrznych dla budynków projektowanych.

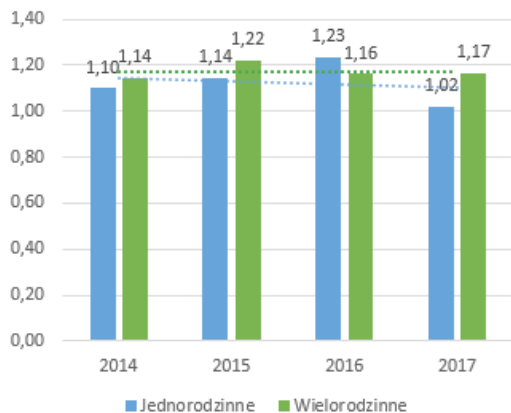

Ryc. 9. Wartości U dla dachu dla budynków oddawanych do użytkowania.

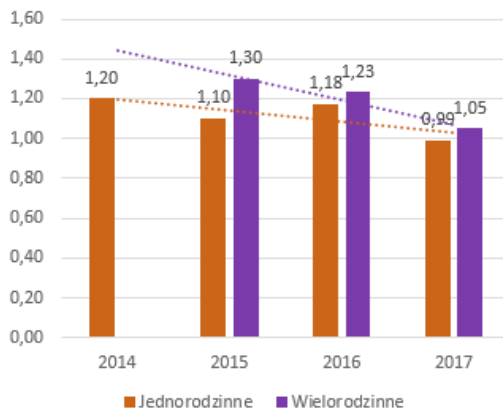

Ryc. 10. Wartości U dla dachu dla budynków projektowanych.

Wartość wskaźnika U_w przenikalności cieplnej przegród zewnętrznych zależy od ich oporu cieplnego i odpowiada za małe straty energii cieplnej przez przenikanie przez przegrody. Wyniki przeprowadzanych analiz (Ryc. 7, 8, 9, 10, 11, 12) potwierdzają trend stopniowego obniżania wartości U_w , który można uzasadnić za powszechną opinią, że za energooszczędność domu odpowiadają w największym stopniu izolacje termiczne.

Ryc. 11. Wartości U_w dla okien dla budynków oddawanych do użytkowania.

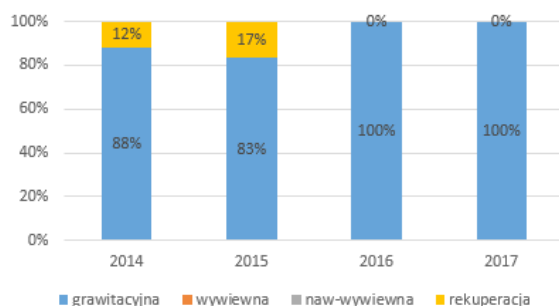

Ryc. 12. Wartości U_w dla okien dla budynków projektowanych.

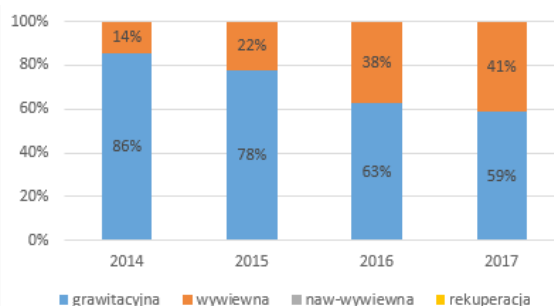
Trendy w stosowanych systemach technicznych wentylacji

Wyróżniono cztery systemy wentylacji: grawitacyjną, wywiewną (hybrydową), nawiewno-wywiewną oraz nawiewno-wywiewną rekuperacją. Zastosowanie wentylacji grawitacyjnej skutkuje wysokimi wartościami EK oraz EP jednak jest rozwiązaniem tanim. Z drugiej strony zastosowanie wentylacji z odzyskiem ciepła jest rozwiązaniem efektywnym energetycznie ale drogim, co zniechęca inwestorów do jej stosowania.

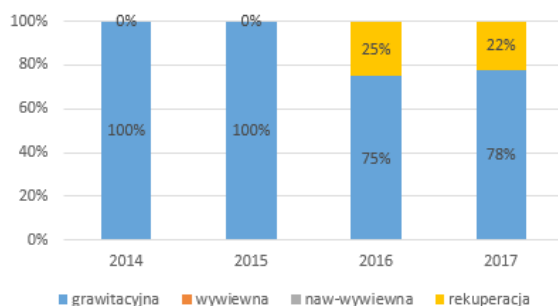
W analizowanych przypadkach widać zdecydowaną niechęć Inwestorów, szczególnie prywatnych do stosowania innych rozwiązań niż wentylacja grawitacyjna (Ryc. 13). Wyraźny trend za to pokazują wyniki dla budownictwa wielorodzinnego (Ryc. 14) w których coraz częściej stosuje się wentylację hybrydową. Jest to związane niewielkim nakładem dodatkowych kosztów a wręcz z ich zmniejszeniem wspomaganym dodatkowo uzyskaną powierzchnią użytkową przeznaczoną do sprzedaży. Trend ten powtarza się też dla budynków projektowanych (Ryc. 15, 16).

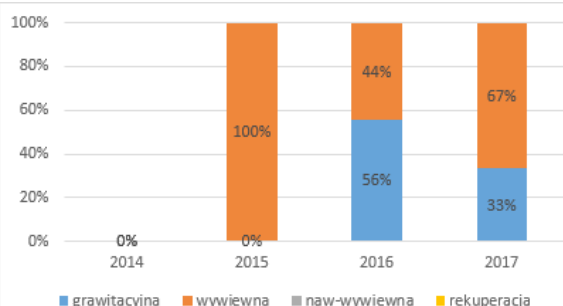
Ryc. 13. Rodzaje stosowanej wentylacji w budynkach jednorodzinnych oddawanych do użytkowania.

Ryc. 14. Rodzaje stosowanej wentylacji w budynkach wielorodzinnnych oddawanych do użytkowania.

Ryc. 15. Rodzaje stosowanej wentylacji w budynkach jednorodzinnych oddawanych do użytkowania.

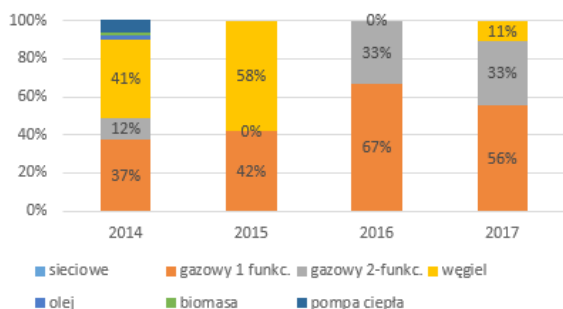

Ryc. 16. Rodzaje stosowanej wentylacji w projektowanych budynkach wielorodzinnych.

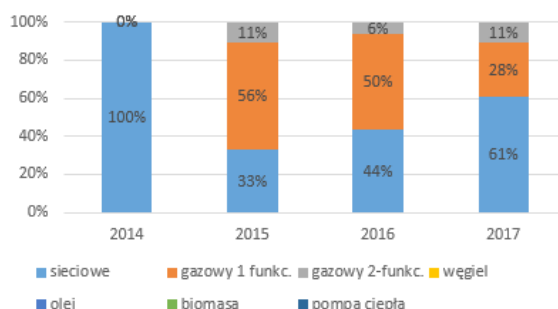
Trendy w stosowanych systemach technicznych ogrzewania

Wyróżniono siedem różnych źródeł ciepła: sieciowe, gazowe 1-funkcyjne, gazowe 2-funkcyjne, węgiel, olej, biomasę oraz pompę ciepła. Wybór danego systemu w dużym stopniu decyduje o wartości współczynników EK i EP ale może być też wyzwaniem dla budżetu Inwestora.

W przeprowadzonych analizach widać, że w przypadku budynków jednorodzinnych oddawanych do użytkowania przeważają kotły gazowe wypierające powoli kotły węglowe (Ryc. 17). W przypadku budynków wielorodzinnych dominuje ogrzewanie sieciowe lub w przypadku jego braku także ogrzewanie gazowe (Ryc. 18).

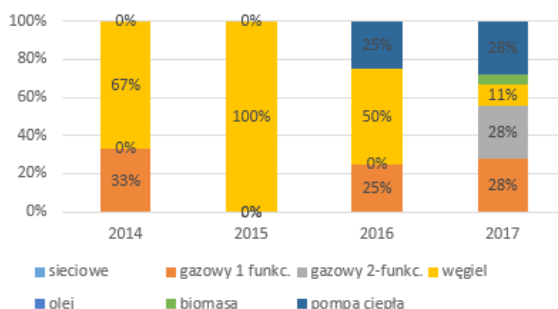

Ryc. 17. Rodzaje zastosowanego źródła ciepła w budynkach jednorodzinnych oddawanych do użytkowania.

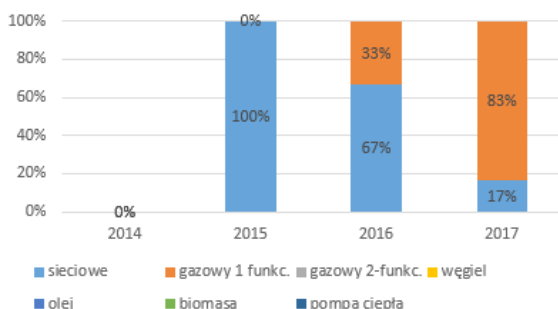

Ryc. 18. Rodzaje zastosowanego źródła ciepła w budynkach wielorodzinnych oddawanych do użytkowania.

W przypadku budynków projektowanych jednorodzinnych źródła ciepła ulegają dywersyfikacji (Ryc. 19), często na korzyść paliw odnawialnych, podczas gdy dla budynków wielorodzinnych dominuje ogrzewanie sieciowe oraz gazowe (Ryc. 20).

Ryc. 19. Rodzaje zastosowanego źródła ciepła w projektowanych budynkach jednorodzinnych.

Ryc. 20. Rodzaje zastosowanego źródła ciepła w projektowanych budynkach wielorodzinnych.

Podsumowanie

Przedstawione powyżej analizy wstępnie wskazują na istniejące, oczekiwane bądź nowe trendy w stosowaniu energooszczędnych lub ekologicznych rozwiązań w budownictwie mieszkalnym. Można przyjąć wstępną tezę o korelacji pomiędzy aktywnością inwestorów w zakresie stosowania powyższych technologii a ich wiedzą techniczną bądź świadomością ekologiczną. Prowadzi to do wniosku o konieczności podejmowania przez osoby kompetentne lub instytucje zintensyfikowanych działań edukacyjnych w zakresie budownictwa energooszczędnego i korzyści środowiskowych.

Piśmiennictwo

- [1] Rozporządzeni Ministra Infrastruktury i Rozwoju w sprawie metodologii wyznaczania charakterystyki energetycznej budynku lub części budynku oraz świadectw charakterystyki energetycznej (Dz. U. poz. 376 z dn. 18 marca 2015 r.)
- [2] Ustawa o charakterystyce energetycznej budynków (Dz.U. poz. 1200 z 2014 r.)

Optimization of barrel vault surfaces using energetic potential method

Abstract: The energy certification, introduced in 2009, enables interested parties or organizations to analyze the data developed during the preparation of energy performance certificates or the proposed energy performance of a building. Through comparative analysis, trends can be described using the criteria for shaping them as needed.

The author has made selected analyzes focusing on residential housing in the division of single family and multi-family housing. Obtained results indicate the existing and expected trends related to the reduction of fossil fuel consumption but also show their slow pace and in some cases even no change. The conclusions drawn show the reasons for a certain rate of change, enabling them to undertake actions supporting certain tendencies or initiating them.

As part of this work, the author analyzed selected indicators on the basis of their 168 energy certificates of residential buildings in 2014–2017.

Keywords: Energy-saving construction, energy certification, ecology, sustainable development.

“Straszny Dwór” (Haunted Manor) guesthouse in Tatarów in the Hutsul region and its designer Jerzy Romaszkan

Jacek Czubiński

e-mail: jacek.czubinski@wp.pl

Institute of the History of Architecture, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Abstract: In the touristic and spa village of Tatarów in the Hutsul region, a very interesting guesthouse called “Straszny Dwór” (Haunted Manor) was established in the late 1930s. Jerzy Romaszkan – artist and amateur architect from Lviv was its designer. He was also the author of two other buildings: his own house and the house of Karol Kossak. Otton Liphardt, merchant from Warsaw, was the investor of “Straszny Dwór”. The building distinguishes itself in the region with its specific structure and composition of the façade. Its style refers among others to English Victorian-style and Cottage-style manors and the idea behind it is close to the assumptions of the Arts and Crafts movement.

Key words: spa architecture, history of architecture, Hutsul region, Jerzy Romaszkan, Straszny Dwór (Haunted Manor), Tatarów

Introduction

In a small touristic and spa village of Tatarów, located in the valley of the Prut River in the Hutsul region, a little known, but very interesting building called “Straszny Dwór” (Haunted Manor) is located. It was established at the very end of the 1930s as an exclusive guesthouse. The architecture of this facility, together with the history of its construction, its owner and designer as well as the people connected with it and its history are intertwined with each other, adding to its supra-local meaning. The guesthouse is strictly connected with the history of several families important for the culture, economy and history of Galicia and the Second Polish Republic. These are the Galician Mikolasch, Romaszkan and Kossak families as well as Lilpop and Wedel families from Warsaw. The aim of the paper is to present the history, analyze and try to define the origin of the creation of the “Straszny Dwór” (Haunted Manor) guesthouse in the context of architectural activity of Jerzy Romaszkan, its founder.

Tatarów was developing as a touristic place in a less dynamic way than famous spa resorts Worochta, Jaremczce and Mikuliczyn, situated at the distance of a dozen kilometers to the North and South. In 1910, as one of the first in the valley of the Prut River, an all-year spa resort center was established, managed by Dr. Romuald Sas Żurkowski [*Przewodnik...*, p. 198]. In the late 1920s, two big sanatoria were constructed – Policyjny Dom Zdrowia (Policemen’s Health Center) as well as “Znicz” Railwayman House. Thanks to its peripheral location, Tatarów constituted some kind of the “oasis of peace” with relation to the abovementioned spa centers. This was among others the reason for choosing this village by two famous Lviv families, Mikolasch and Romaszkan, as the location of their summer houses outside the city.

Jerzy Romaszkan

The persona of Jerzy Romaszkan is going to be quoted in the article many times. He was the designer of both the “Straszny Dwór” guesthouse as well as Kossak’s (guest)house “Teresa” together with his own house. They were all located in Tatarów. It should be emphasized that even if Romaszkan had not been educated as an

architect, his architectural creations were characterized by exceptional professionalism. He was also involved in painting, literature and music. Composer and pianist Roman Jasiński, Romaszkan's friend, characterized this extraordinary persona as follows¹: *"He was (...) the kind of man whose mind, artistic sensitivity and lifestyle formed a whole full of unusual charm. He was not the man of our era. I used to have the impression that he was a noble artist from Liszt's and Chopin's times who accidentally found himself in the present. Jerzy would never come down to earth enough to take up any gainful employment, he was the artist in every inch, and the very much old-style one, gentle, noble, sensitive and sophisticated. But those who would consider him a little lachrymose and sentimental would be wrong. With all his gentleness, he was hiding something wild. And that applied to his appearance as well. Extremely skinny, rather tall, pale face, sharply defined nose, narrow and tightly closed mouth, jet-black hair – this is Jerzy's image, uniting the appearances of Mephisto with his nature, in fact soft and fragile. He drew perfectly well, translated Rilke's poems, played the piano not so bad and above all, had extraordinary architectural skills. Two houses erected by him in Tatarów constituted the symbols of good taste, elegance and perfectly thought-out functionality."* [Jasiński, p. 583–584].

Kossak's guesthouse "Teresa" – Mikolasch and Kossak families

The Mikolasch family inscribed very deeply into the history of the city of Lviv. Piotr Mikolasch was the founder of the "Pod Złotym Orłem" (Under the Golden Eagle) pharmacy in Lviv, in which Ignacy Łukasiewicz together with Jan Zeh performed in 1853 the first distillation of petroleum in the world. In the late 19th century, the Mikolasch were also the investors of the famous Lviv "Mikolasch Passage", which constituted an exceptional undertaking at that time. Under a glass roof, commercial street was established, including shops, cafés as well as a cinema hall. The next from the family, Henryk, in turn inscribed himself in the history of Polish photography as both an exceptional artistic photographer as well as an academic teaching at the Lviv University of Technology as well as the author of a number of publications connected with photography.

In Tatarów, the Mikolasch were in possession of a number of plots of land, used mainly in the summer period, and including houses which belonged to different family members². One of them, situated on the left bank of the Prut River, was purchased by Karol Kossak and his wife Wanda³. Ewa, Wanda's mother, was née Mikolasch. The Kossaks decided to build the "Teresa" guesthouse there, referring with its name to their daughter⁴. Jerzy Romaszkan was the designer of this facility. The Kossak family moved there in 1936 and ran the guesthouse until 1943, when accidentally set fire ravaged the building. It was a wooden two-level facility, founded on a stone plinth, with a steep shingled gable roof [Kossak, p. 38]. After the fire, the Kossak family moved to the then General Government in order to finally settle in Ciecchocinek, where Karol Kossak died in 1975.

"Teresa" guesthouse was located on a small escarpment of the Prut River. Part of the parcel was situated directly by the river and its remaining part was adjacent to the street. The ground floor of the building hosted rooms used by the owners, including Kossak's bedrooms, as well as those accessible to the guests. On the first floor, rooms for rent were situated. Teresa Kossak, Karol and Wanda's daughter, describes the interiors of the house as follows: *"From the side of the street, the house had two entrances: one with the stairs and a small veranda, the second to the kitchen. Main entrance led to a vast hall: there was a big and bright rectangular space serving the function of the living room; Karol's study could also be found there. Right wall was filled with a Venetian window, on the left one could find two doors leading to children's bedroom and the hall, separated with a flat fireplace. In front of the entrance, there was the host's study (...) Karol's room was not big. (...) The window of the room overlooked the Prut River, mountains behind it and the Liszniów polonyna. On the slope, on the clearing which was the best visible from the window, wolves howled in the winter and deer roared in the spring; Gorgany could be seen at the distance. There was a corridor leading from the hall to the vestibule through the kitchen door. There was a bathroom, a kitchen and a larder on the right, while on the left – the room where Wanda and*

1 Roman Jasiński was among others the friend of Witkacy, they were immortalized on famous grotesque photographs performed in Jan Kwiatkowski's flat at Wiejska Street in Warsaw. After the war he was among others the Music Redactor of Polish Radio.

2 The already mentioned Henryk Mikolasch died in one of them in 1931.

3 Karol Kossak was Jerzy Kossak's cousin and Wojciech Kossak's nephew.

4 At the current stage of research it has unfortunately been impossible to determine exact location of the facility. Its historical iconography remains unknown as well as.

the child lived. (...) On the first floor, there were guest rooms with the bathroom and above them – the attic. (...) The interior was modest and modern, but not extravagant." [Jasiński, p. 38–43].

The Romaszkan, Lilpop and Wedel families; Jerzy Romaszkan's own house

The Romaszkan family was related to the Mikolasch family. It was an old Armenian family, which in the 19th century was distinguished with the baronial title. One of its representatives, Grzegorz Józef Romaszkan, was in the years 1876–1881 Lviv archbishop of the Armenian rite. The Romaszkan family owned a number of properties in the center of Tatarów. In the villas situated along the high left bank of the Prut River, Jerzy Romaszkan used to reside together with his sister and brother and other relatives [Jasiński, p. 408].

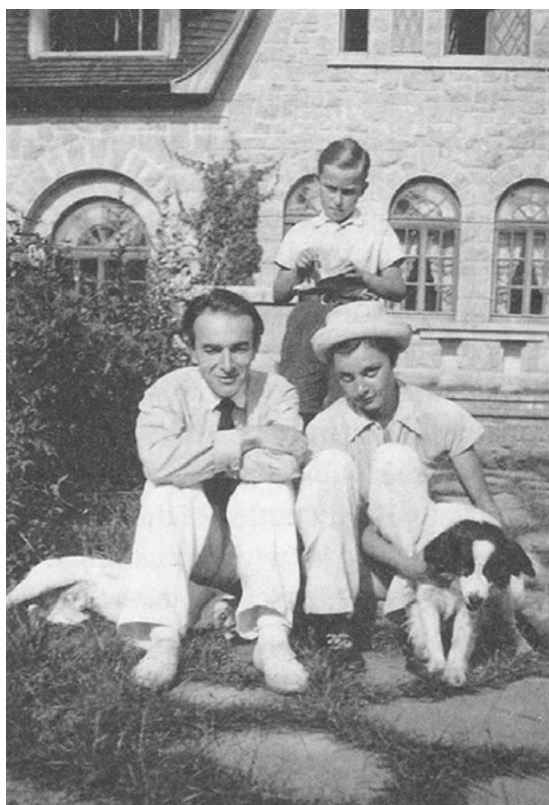

Fig. 1. Tatarów. Jerzy and Alicja Romaszkan, with their son Jan Gawel. In the background: fragment of the Western façade of the Romaszkan family's house. Photo from the 1930s. Source: [Jasiński, p. 585].

Tatarów. Jerzy i Alicja Romaszkan, z synem Janem Gawłem. W tle fragment elewacji zachodniej domu Romaszkanów. Fot. z lat 30. XX w. Źródło: [Jasiński, s. 585].

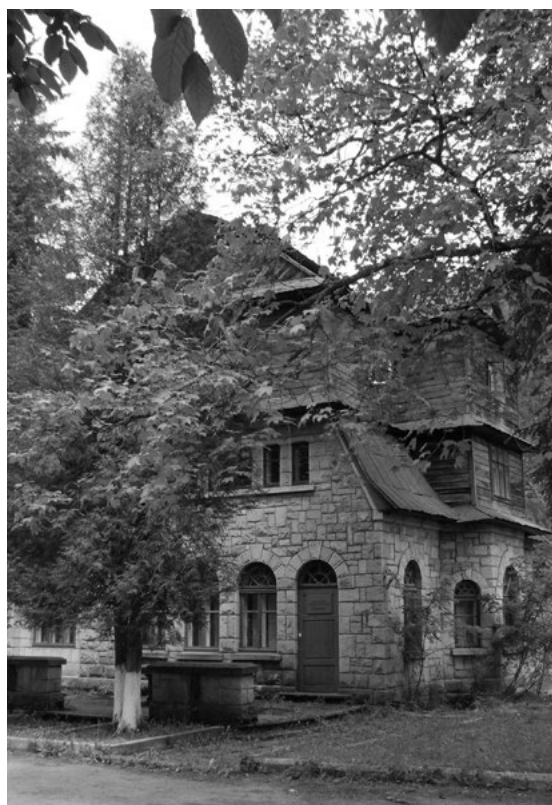

Fig. 2. Tatarów. The Romaszkan family's house, South-Western view, Photo J. Czubiński, 2007.

Tatarów. Dom Romaszkanów, widok od płd.-zach.. Fot. J. Czubiński, 2007.

Jerzy Romaszkan was the author of the design of his own house in Tatarów. It was erected most probably in the late 1920s on a big plot of land, from which the area intended for the construction of "Straszny Dwór" was then separated. Romaszkan suffered from tuberculosis, which was the cause of his frequent stay in Tatarów. He moved there for permanent residence in 1931, having married Alicja Liphardt and they lived there until the outbreak of WW2 [3, p. 581]. Alicja, called Litka by her friends, came from the polonized German family residing for two generations in Warsaw. Her father Otton Liphardt was a rich merchant, who in the inter-war period was among others the representative of the Alsatian *Dolfus Mieg & C* company manufacturing threads

[Jasiński, p. 445–446]. Alicja's mother, Eliza née Vitali, was related to the Wedel family. The Liphardts lived in Warsaw in Wedel's tenement house at 8 Szpitalna Street and Eliza Liphardt was before the war the manager of *E. Wedel* company shop located in the same building⁵. Jan Wedel was the owner of the company at that time; he was the co-author of the famous construction act from 1933 called *Lex Wedel*, which served as an impulse for housing investment projects undertaken in the 1930s.

Alicja Liphardt was an extraordinary woman. Extremely intelligent, with many talents and broad artistic interests, she was a commonly recognized persona, appreciated among the elites of the inter-war city of Warsaw. Jerzy Romaszkan got to know her by intermediary of Roman Jasiński. The Romaszkans established in their home in Tatarów a meeting place for the Lviv and Warsaw artistic environment⁶. Numerous famous personas were received there, among others Witold Lutosławski, Józef Wittlin or Zbigniew Uniłowski [Taylor-Terlecka, p. 46].

In September 1939, the Romaszkans travelled to Hungary, where Jerzy died in 1943 and Litka got married again with a Hungarian industrial businessman, earl Charles de Barcza. She was the author of several books, among which *Comes the Comrade*⁷, telling the story of the wartime exile, gained international fame. She exchanged correspondence with Stanisław Vincenz concerning the performance of illustrations to the book *Na wysokiej połoninie* (On a High Polonyna), which finally did not come true. [Taylor-Terlecka, p.48–49]. After the war, she lived in the USA for a long time and this is from where she came back to Warsaw, where she died in 1973. [Lilpop-Krance, p. 321].

The Romaszkan's house in Tatarów still exists. It is a three-story structure based on the square-like plan with a small avant-corps from the South (photo 2). External walls on the ground floor and partially on the level of the first floor are made of stone and when it comes to higher levels – of timber. The facility is covered with combined pediment and half-gable double curb roof, with a high inter-slope section including the windows of the second story of the building. Initially the building was covered with shingles, but after WW2 they were replaced with flat metal sheets.

On the ground floor level, window and door openings are closed with a semicircular pattern, while on upper levels the pattern is rectangular. Inside, the biggest room forming Romaszkan's study stood out from the remaining part of the house. It was situated in the Eastern part of the building. Big window, taking up almost the entire wall, would open the view of the Prut River. Furniture and interior design were the owner's work. This is how Roman Jasiński, frequent visitor to the house, describes it: *"... the house was so beautiful, thin, constructed from stone and wood, standing by a cliff, right next to the Prut River, floating and humming down there. Its interior was modest, but equipped with taste. Robust and solid furniture was mainly tailor-made on site, according to Jurek's drawings, similarly to all fabrics, upholstery, tapestries and blankets. This Hutsul folk works would strike with their beauty and elegance, inventiveness in choosing the colors and reliable performance. (...) A huge attraction (...) consisted for me in good Bechstein's piano standing in Jerzy's room. This wasn't in fact a regular room, but a vast, longitudinal, nearly medieval chamber, with a barrel-like ceiling, dark wood paneling as well as, a little over the level of its floor, a glazed loggia, with a breathtaking view of the Prut River humming down there and a mountain slope covered with thick forest, going up steeply right on its opposite bank..."* [Jasiński, p. 584–585].

"Straszny Dwór" guesthouse – Otton Liphardt

The marriage of Jerzy Romaszkan with Alicja Liphardt together with family connections had a decisive influence on the creation of "Straszny Dwór" guesthouse. At the beginning of their marriage, the relationships between them and Alicja's father, Otton Liphardt, were difficult, they nearly did not maintain any contact. It was changed in the second half of the 1930s, when Alicja's father decided to purchase part of their plot in Tatarów and build the guesthouse there. Jerzy Romaszkan became its designer. Construction works started probably in

5 The fact that „Straszny Dwór” belonged to Otto Liphardt, via the wife related by marriage to the Wedel family, was the reason of false attribution of ownership of this facility to the Wedel family. The author of this article has not managed to avoid this misunderstanding either in [Czubiński 2008, p. 193; Czubiński 2015, p. 76].

6 In the memories of the people visiting this house, it was often confused with "Straszny Dwór". For example T. Kossak claims that the Romaszkans moved in 1935 to Straszny Dwór and not to their own house [Kossak, p. 38], while R. Jasiński recalls [Jasiński, p. 676] that "Straszny Dwór" was shingled, while it was the Romaszkans' house which was shingled and "Straszny Dwór" tiled.

7 The book was published under Alexandra Orme artistic pseudonym

1938 and the building was finished in the spring of the following year. The first and only guests were received in the summer of 1939. Due to the fact that initially planned costs were importantly exceeded, the construction consumed almost all Otton Liphardt’s savings. The facility was designed with a great panache and the performance, supervised by the designer himself, was characterized by extraordinary conscientiousness. The guesthouse was initially intended to receive Warsaw elite. During the only season of its functioning, in the summer of 1939, there were aristocrats, diplomats, high-rank state officials and representatives of the world of culture staying there⁸. They all left Tatarów together with the outbreak of the war.

Fig. 3. Tatarów. “Straszny Dwór” guesthouse. North-Western view. Postcard from 1939, from author’s collections.

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Widok od półn.-zach.. Karta pocztowa z 1939 r., w zbiorach autora.

Fig. 4. Tatarów. “Straszny Dwór” guesthouse. View from the Prut River. Photo from 1939. Source: [Jasiński, p. 678].

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Widok od strony rzeki Prut. Fot. z 1939 r. Źródło: [Jasiński, s. 678].

During WW2, the building hosted the Gestapo seat, thus marking a tragic moment in the history of the Hutsul region. Basements of the facility were transformed into cells as well as the places for tortures and interrogations [Kossak, p. 47; Mazur, p. 112]. After the war, the surroundings of “Straszny Dwór” were connected with the plot of the Romaszkan’s house, forming one estate. Ukrainian Academy of Sciences used it until early 1990s. In 2006, the monuments of renowned Russian scientists could still be encountered there, among others the one of Ivan Pavlov. In the 1990s, the facility became private property.

⁸ Among the guests visiting “Straszny Dwór” there were the Potocki family, Radziwiłł, as well as Konstanty Jeleński, famous future emigration author cooperating with Paris “Culture” [Taylor-Terlecka, p.45].

Fig. 5. Tatarów. "Straszny Dwór" guesthouse. North-Western view. Photo J. Czubiński, 2007.

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Widok od pół.-zach. Fot. J. Czubiński, 2007.

Fig. 6. Tatarów. "Straszny Dwór" guesthouse. South-Western view. Photo J. Czubiński, 2007. Photo J. Czubiński, 2012.

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Widok od pół.-zach. Fot. J. Czubiński, 2007. Fot. J. Czubiński, 2012.

The building of former guesthouse is located in the center of Tatarów, by the main road, on the plot the Eastern edge of which is formed by a steep escarpment of the Prut River. From the South, cemetery with a wooden Orthodox Church neighbors it, while from the North, a Roman Catholic chapel dating back to 1911 used to be located. At a small distance from the Western border of the plot, on the opposite side of the mentioned road, railway station constructed in the 1930s is located.

The property is accessible from the West via the main road leading to the South to Worochta and to the Yablonskiy Pass, and to the North to the target constituted by Stanisławów, via among others Jaremcze, Mikuliczyn and Delatyń. The building is four-story in its majority, five-story in its Northern part, with basements having the stone-timber structure and high multi-slope tiled roof (Fig. 3)⁹. External walls of the basement, ground floor and partially of the first floor have multi-layer structure, from the outside formed by irregular stone ash-

⁹ Roof tile came from the brick factory in Kołomyja.

lars, while brick is present from the inside. Partition walls of these stories are in majority made of brick. Upper stories were performed as timber ones with post-based construction. Ceilings over the basement and ground floor are of reinforced concrete, while on upper stories they have timber structure.

The building is located in a small park situated directly by the Prut River escarpment. Several meters of level difference between the water surface and the facility's ground floor were overcome with the use of stone stairs and terraces, picturesquely going down to the beach by the river (Fig. 4.). The plan of the building is based on an irregular rectangle with *avant-corps*, located with its longer side in parallel to the Prut River. Main entrance from the park in Western façade leads to the interior of the facility through the terrace as well as deep-seated portico with two pillars. In the North-Western corner, the second entrance is located, while household entrances are located in the Northern façade, with one of them leading directly to the basements (Fig. 5, 6). In the Eastern façade, from the side of the Prut River, exits to the terraces are situated. South-Eastern corner of the building hosts a porch. Southern part of the ground floor level used to include publicly accessible rooms (vestibule, dining room, play room, smoking room). The kitchen section, together with its background, was located in the North. Basements served the functions of household maintenance. Vertical communication used to be ensured by two multi-directional staircases situated on both sides of the entrance hall joined only the ground floor and basement levels. The second used to ensure the connection between all levels of the building.

On upper stories, guest rooms were situated. The Southern and Northern part of the first and second floor was occupied by the suites, while the arrangement of the central section relied on the corridor with rooms from the West.

Fig. 7. Tatarów. "Straszny Dwór" guesthouse. Southern *avant-corps*, fireplace in the level of the first floor. Photo J. Czubiński, 2012.

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Ryzalit południowy, kominek w kondygnacji I piętra. Fot. J. Czubiński, 2012.

Fig. 8. Tatarów. "Straszny Dwór" guesthouse. Detail of the entrance door fitting in the Western façade. Photo J. Czubiński, 2012.

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Detal okucia drzwi wejściowych w elewacji zachodniej. Fot. J. Czubiński, 2012.

Façades of the building were composed in a particularly interesting way, and none of them is based on the principle of symmetry. Western façade has narrower central part with main entrance, flanked with two asymmetrical *avant-corps*. The shape of the Northern one refers to a sharp gable with a smaller entrance *avant-corps*,

also having the form of a gable. Both gables are finished in their upper part with vertical boarding. Southern avant-corps is covered with hip roof. Two types of dormers can be found on the roofs: both those finished with cone roofs as well as with hip roofs, resembling regional Podhale highlanders' form called *wyględy*. On the façades of both avant-corpses, cantilever window protrusions can be found. The Northern one was performed from timber and based on trapezoid plan. Northern façade is finished by a felled gable with pediment roof. In the Western façade, from the side of the Prut River, a large terrace connected with the arrangement of outdoor stairs with the beach by the river constituted the central element. Door openings and windows in stone walls are rectangular, only the entrance in the Northern avant-corps of the Western façade is closed with a semi-circle. Roman Jasiński¹⁰, visiting the neighboring house of the Romaszkan family in the summer of 1939, knew the "Straszny Dwór" guesthouse from his own experience. This is how he describes it in his post-war memories: *"Straszny Dwór" was probably one of the most beautiful buildings in Poland erected in those pre-war times. The most beautiful and solid. It could seem that Jerzy Romaszkan put his entire soul and heart into this work of art. [...] Wall lines, constructed from beautifully arranged huge stones, wriggled capriciously, revealing from all sides the façades composed in different ways. [...] the entire construction was noble and monumental, like some mountain shelter or hunters' castle. It at the same time perfectly matched the surrounding landscape.*" [Jasiński, p. 676].

The interiors of "Straszny Dwór" also represented a unique character. Their distinguishing elements included among others profiled, polychromed ceiling beams, made of reinforced concrete at the ground floor level and timber on upper levels, fireplaces in the suites of the Southern part as well as details together with their equipment, conscientiously designed or chosen by Romaszkan. This is how Jasiński describes the interiors *"The interior of the house was in harmony with its external look. Rustic style prevailed there, with not exaggerated simplicity, attention paid to convenience, elegance and above all coziness, usually absent in new houses built in our region in the new era. One could not find there two rooms which would resemble one another; each of them was individually thought-out and composed, bedrooms, fireplaces, protrusions, beamed ceilings added some special, old-style charm to this place. The furniture was prepared on site, solid and quite heavy, comfortable, respecting the Hutsul style, covered with beautiful and colorful homespun fabrics with charming patterns, and on the floors one could find folk woolen Hutsul blankets "liżniki" in gentle colors. It all added to a very harmonious effect. There were not many of such original and at the same time carefully and conscientiously thought-out interiors in Poland, not to mention guesthouses, usually furnished in a very stereotypical way"* [Jasiński, p. 676–677]. It is necessary to emphasize that the furniture and accessories designed by Romaszkan were performed by local artisans.

Origins of the architecture of "Straszny Dwór"

The analyzed building, among others due to its look and size uncommon in the Hutsul region, was called "Straszny Dwór"¹¹. It is necessary to remember that the architecture of spa and tourism centers in the Hutsul region was in the vast majority constituted by limited-scale timber architecture. The discussed building would not follow that principle in any way¹². Its architecture was not connected with the tradition of regional forms, it also differed from the trend of modernistic functionalism, present in this region already from the late 1920s¹³, and abundantly represented in the late 1930s. Formal expression of "Straszny Dwór" is unique in that region and no analogy to it can be found there. It seems that while designing this guesthouse, Jerzy Romaszkan based on the models dating back to 19th- and 20th-century English and American architecture. Philip Webb's and William Morris's "Red House" may constitute distant genesis, together with the ideas of the "Arts and Crafts" movement. This association emerges in particular when we take into account the unity of architecture and interior equipment in the context of the originality and uniqueness of their designing. Personalized approach to

10 Roman Jasiński was the son-in-law of Otton Liphardt, owner of "Straszny Dwór".

11 A local legend emerged in the post-war times that the name dates back to WW2, when the building hosted Gestapo seat. This assumption is not true, which can be proved by the postcard from 1939 with the view of the building and the caption "Straszny Dwór".

12 Stone structure of external walls was in the Hutsul region present in only one more building, which was the seat of the Hutsul Museum in Zabie. The Museum, erected according to the design by Stefan Ohla from the years 1935–1938, was opened in 1938. The building was destroyed at the turn of the 1940s and 1950s. [Pszczółkowski, p. 240–242].

13 Jewish Academics sanatorium should be considered the first building connected with modernism in the Prut valley in the Hutsul region, erected in Worochta according to the design as of 1926 by Józef Ewin from Lviv.

interior arrangement and artisanal conscientiousness of their performance brings Jerzy Romaszkan's attitude closer to the already mentioned Morris's and Ruskin's ideas.

But this is not the only analogy. The building is characterized by an eclectic combination of such elements and features as its picturesque form, asymmetrical façades, irregular plan, sharp gables, steep roofs, pillar porticos, protrusions or regional forms. Stone walls made of local material are characteristic here, combined with boarding in the gables of the Western façade. It may all point to the influence of the so called *stone and timber architecture* trend. The analogies both with *Cottage Style* as well as *Victorian Style* together with the entire scope of their compositional and formal principles [Dixon] are visible. It remains open to what extent these were original English patterns and how much was taken from American architecture.

Fig. 9. Tatarów. "Straszny Dwór" guesthouse. Interior of the ground floor, entrance hall. Photo J. Czubiński, 2012.

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Wnętrze kondygnacji parter, hall wejściowy. Fot. J. Czubiński, 2012.

Fig. 10. Tatarów. "Straszny Dwór" guesthouse. Interior of the ground floor, Southern avant-corps. Photo J. Czubiński, 2012.

Tatarów. Pensjonat „Straszny Dwór”. Wnętrze kondygnacji parteru, ryzalit południowy. Fot. J. Czubiński, 2012.

In the architecture of "Straszny Dwór" one can also find the patterns coming from local architecture. It is proved by profiled ceiling beams in the interiors, highlanders' roof form called *wygłędy* or metal door fittings. They include both Hutsul motives as well as those Hutsul-based and borrowed from the Zakopane style.

It is also necessary to notice that this guesthouse, designed ca. 1938, was connected with the trend of stone architecture of mountain shelters established in the Carpathian Mountains in the 1930s. It is exemplified in the Tatra Mountains among others by the "Murowaniec" shelter, and in the Hutsul region by the seat of the Hutsul Museum in Żabie [Czubiński 2008, p. 193].

Summary

Before the year 2000, the building became private property and its new owners began its renovation. Former house of the Romaszkan family was transformed into a private sanatorium for mothers and their children "Byeryezyna". Its area was surrounded by stone wall with two gates richly ornamented with the elements of blacksmith art. Renovation works consisted in "Straszny Dwór" mainly in demolishing internal walls, removing the ceilings, reconstructing the underground and terrace section in the Eastern part of the facility as well as partially modifying internal walls of the ground floor and the basements. Nevertheless, the works were withheld in 2010. From that time the building, deprived of window frames and with damaged roof, remains abandoned and quickly becomes physically degraded. Today at the verge of technical death, this precious example of inter-war spa architecture of the Hutsul region, seems to be doomed to destruction.

Streszczenie: W miejscowości uzdrowskiej Tatarów na Huculszczyźnie powstał w końcu lat 30. XX w. niezwykle interesujący pensjonat o nazwie „Straszny Dwór”. Jego projektantem był lwowianin Jerzy Romaszkan – artysta, architekt-amator. Był on także autorem dwóch innych obiektów: domu własnego oraz domu Karola Kossaka. Inwestorem „Straszego Dworu” był warszawski handlowiec Otton Liphardt. Budynek ten wyróżnia się w regionie specyficzną bryłą i kompozycją elewacji. Stylistyka obiektu nawiązuje m.in. do angielskich rezydencji w typie *Victorian* oraz *Cottage Style* a ideowo bliska jest założeniom ruchu Arts and Crafts.

Słowa kluczowe: architektura uzdrowska, historia architektury, Huculszczyzna, Jerzy Romaszkan, Straszny Dwór, Tatarów

Literature

- [1] Czubiński J., *Przykłady modernizmu w murowanej architekturze uzdrowskiej miejscowości Worochta i Tatarów na Huculszczyźnie – zarys problematyki* (Examples of modernism in brick spa architecture of the villages of Worochta and Tatarów in the Hutsul region – an outline), TeKa Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych (Portfolio of the Commission of Architecture, Urban and Landscape Studies), Volume IV A, Polish Academy of Sciences PAN Division in Lublin, Lublin 2008, p. 174–195.
- [2] Czubiński J., *Rewitalizacja historycznych układów urbanistyczno-architektonicznych w wybranych miejscowościach uzdrowskich położonych w dolinie rzeki Prut na Huculszczyźnie* (Revitalization of historical urban and architectural arrangements in chosen spa resorts situated in the valley of the Prut River in the Hutsul region), *Przestrzeń i forma* (Space and Form), Szczecin '23/1 2015, p. 72–84.
- [3] Dixon R., Muthesius Stefan, *Victorian Architecture*, London 1991.
- [4] Jasiński R., *Zmierzch starego świata*, Kraków 2007.
- [5] Kossak T., *Kossak nieznanym*, Warszawa 2013.
- [6] Lilpop-Krance F., *Powroty*, Warszawa 2013.
- [7] Mazur G., *Pokucie w latach drugiej wojny światowej. Położenie ludności, polityka okupantów, działalność podziemia* (Pokuttya in the period of WW2. Situation of the people, occupant's policy, underground activity), Kraków 1994.

-
- [8] *Przewodnik po zdrojowiskach i uzdrowiskach polskich* (Guide of Polish spa and sanatorium resorts), ed. Z. Pelczar, J. Zanietowski, Kraków 1912.
- [9] Pszczółkowski M., *Kresy nowoczesne*, Łódź 2016.
- [10] Taylor-Terlecka N., *Nieznane listy Stanisława Vincenza do Alicji de Barcza: zaginiona saga huculska* (Unknown letters of Stanisław Vincenz to Alicja de Barcza: a lost Hutsul saga), Conference materials, „Jubileusz Stanisława Vincenza. 120-lecie urodzin”(Stanisław Vincenz’s Anniversary. 120th Birthday) , Kiev 2008, p. 45–50.

Udział Stanisława Tomkowicza w restauracji kolegiaty Bożego Ciała w Bieczu

Jacek Czubiński

e-mail: jacek.czubinski@wp.pl

Institut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Politechnika Krakowska

Streszczenie: Kolegiacki kościół parafialny w Bieczu jest wybitnym przykładem architektury gotyckiej. W drugiej połowie XIX wieku przeprowadzono w nim prace restauracyjne, które w latach 1887–1895 nadzorował konserwator wiedeńskiej Centralnej Komisji Stanisław Tomkowicz. Praca prezentuje jego udział w konserwacji świątyni. Autorem projektu konserwatorskiego był Sławomir Odrzywolski. Przedstawiono wpływ Tomkowicza na decyzje projektowe oraz na zakres i sposób prowadzonych prac. Podjęto próbę określenia metody konserwatorskiej w relacji do panujących wtedy tendencji w ochronie zabytków, odejścia od tendencji restauracji stylowej na korzyść ścisłej konserwacji.

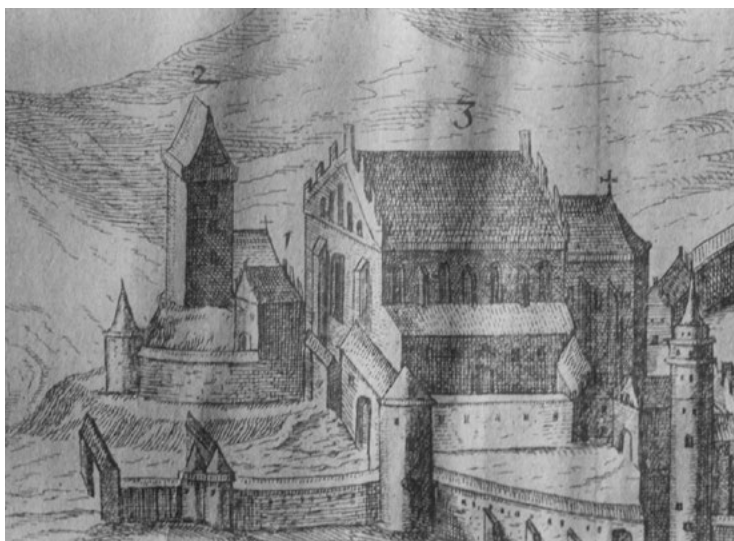
Słowa kluczowe: konserwacja zabytków, kolegiata w Bieczu, Sławomir Odrzywolski, Stanisław Tomkowicz, Stanisław Wyspiański

Wprowadzenie i cel pracy

W marcu 2018 roku mija 85 rocznica śmierci Stanisława Tomkowicza (1850–1933). Uważa się go za jednego z najbardziej znaczących polskich konserwatorów zabytków końca XIX i początku XX wieku. Ten germanista z wykształcenia, z zamiłowania historyk sztuki i kultury, aktywny członek wielu organizacji naukowych, autor ponad 650 artykułów i publikacji, od lat 80. XIX stulecia zajmował się głównie ochroną zabytków na terenie ówczesnej Galicji zachodniej. Przed I wojną światową sprawował szereg odpowiedzialnych funkcji z ramienia wiedeńskiej Centralnej Komisji konserwatorskiej, w tym konserwatora siedmiu powiatów Galicji zachodniej oraz konserwatora Krakowa i powiatu krakowskiego. Organizował, opiniował i nadzorował prace przy wielu ważnych obiektach na tym terenie, m.in. do lat 30. XX w. aktywnie uczestniczył w procesie restauracji zamku Królewskiego na Wawelu. Był istotnym współtwórcą zjawiska określanego jako krakowska szkoła konserwacji zabytków. Jednym z pierwszych obiektów, którym zajmował się instytucjonalnie w swojej karierze konserwatorskiej był kościół parafialny kościół kolegiacki (fara) Bożego Ciała w Bieczu. Można stwierdzić, że prace tam prowadzone kształtowały poglądy Tomkowicza na sposób konserwacji, zapoczątkowały odejście od metody stylowej restauracji historycznej w stronę nieinterwencjonizmu i „ścisłej” konserwacji. Pojawił się tam również istotny, a doktrynalnie nowy, problem wprowadzenia do konserwowanego obiektu sztuki współczesnej [Czubiński 1994].

Należy zauważyć, że o ile sam przebieg i zakres prac oraz uczestniczące w nich postaci zostały wyczerpująco opracowane [Ślawnicki 1982], to rola Tomkowicza w tym przedsięwzięciu nie została dotychczas wystarczająco określona. Artykuł ma na celu przybliżenie jego działalności związanej z tym obiektem w latach 1887–97 głównie w oparciu o korespondencje i dokumenty Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej przechowywanych w archiwach krakowskich¹.

1 Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej APKr), Muzeum Narodowe w Krakowie (MNK), Muzeum Narodowe w Krakowie – Biblioteka Czartoryskich (MNK-BCz).

Ryc. 1. Kolegiata, około 1600 r. Fragment miedziorytu z: G. Braun, *Civitate Orbis Terrarum* 1605 r. Museum Narodowe w Krakowie (dalej MNK), sygn. MNK.N.I. 71977.

Collegiate church, around 1600. Fragment of an engraving: G. Braun, *Civitate Orbis Terrarum* 1605. National Museum in Kraków (further MNK), sygn. MNK.N.I. 71977.

Ryc. 2. Wnętrze kolegiaty z widokiem na prezbiterium. Rys. L. Piechaczek 1859 r. MNK III-ryc 27666.

Interior of the collegiate church. Drawing by L. Piechaczek 1859. MNK III-ryc 27666.

Tomkowicz w Bieczu w roku 1887

Kościół w Bieczu był wznoszony do końca XV w. a prezbiterium ukończono około roku 1520. Korpus główny posiada pięcioprzęślową strukturę halową, trójnawową, z rzędem kaplic od północy i południa. Sklepienia sieciowe nawy głównej wsparte są na ośmiobocznych filarach. Czteroprzęślowe prezbiterium zamknięte jest wielobocznie z zakrytą od północy. Kościół jest orientowany z głównym wejściem od zachodu. Posiada dwie kruchty między kaplicami w elewacjach północnej i południowej. Struktura ścian jest ceglana. We wnętrzu znajduje się szereg cennych elementów różnocyfrowego wyposażenia z XVI wiecznym ołtarzem głównym i stallami oraz wieloma nowożytnymi nagrobkami ściennymi i epitafiami.

Różnego rodzaju prace restauracyjne przy kościele prowadzono od lat 50. XIX w., zwłaszcza po przejściu proboszczostwa bieckiego przez księdza Tomasza Jaszczóra w 1866 r. [Ślowski 1982; 46–48]. Prace nabrały tempa od 1871 roku, kiedy to Sejm Krajowy we Lwowie, na wcześniejszy wniosek Jaszczóra: *poleca Wydziałowi Krajowemu aby zbadał potrzeby kościoła w Bieczu i przyszedł im w pomoc o tyle, ileby dzieła sztuki i pomnikowe wymagały*². W tym okresie rejon ten podlegał opiece konserwatorskiej Karola Rogawskiego, który jako korespondent Centralnej Komisji konserwatorskiej we Wiedniu otrzymał polecenie od Józefa Łepkowskiego, będącego konserwatorem zabytków pomnikowych Galicji Zachodniej, zajęcia się problemami zabytków w Bieczu.

Rogawski zajmował się sprawami kościoła do marca roku 1887, kiedy to funkcję konserwatora tego rejonu powierzono Tomkowiczowi. Sprawował on tę funkcję do roku 1895, czyli do momentu objęcia stanowiska konserwatora miasta Krakowa i powiatu krakowskiego. Te dwie daty wyznaczają ramy czasowe bezpośredniego wpływu Tomkowicza na wszystkie prace prowadzone w kościele. Należy przy tym zauważyć, że również później, po formalnym przejściu tego rejonu konserwatorskiego przez Tadeusza Stryjeńskiego, Tomkowicz w dalszym ciągu interesował się losami zabytku. Może o tym świadczyć fakt wyjazdu Tomkowicza do Bieczy, wraz

2 Wyciąg z protokołu. Pismo Rogawskiego do Łepkowskiego z dnia 31.03.1887; MNK-B.Cz., sygn.: MNK 609, VIII R, 4680.

ze Stryjeńskim, w roku 1897 celem ustalenia zakresu dalszych prac. O wynikach tego wyjazdu Stryjeński zdał sprawozdanie na posiedzeniu Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej w dniu 22.11.1897 r.³

Wydaje się, że jedną z pierwszych decyzji Tomkowicza było zaangażowanie odpowiedniego architekta posiadającego doświadczenie w restauracji zabytków. Zdecydował się na powierzenie tego zadania Sławomirowi Odrzywolskiemu. Wcześniej Łepkowski proponował Stryjeńskiego, jako członka Komitetu Restauracji Zabytków miasta Biecza. Rogawski optował za architektem Tomaszem Prylińskim pracującym wtedy przy restauracji katedry w Przemyślu. Nazwisko Odrzywolskiego pojawia się po raz pierwszy w związku z Bieczem w styczniu 1887 roku w korespondencji między nim a Rogawskim dotyczącej sporządzenia kosztorysu na remont dachu⁴. Daty pierwszych pism pochodzą jeszcze sprzed oficjalnego mianowania Tomkowicza konserwatorem Komisji Centralnej. Stąd wiadomo, że decyzja ta była wcześniej konsultowana przez Tomkowicza z Łepkovskim, który popierając i opiniując pozytywnie tę kandydaturę, uległ sugestiom Tomkowicza i zlecił to zadanie Odrzywolskiemu. Świadczy o tym list tego ostatniego do Tomkowicza w sprawie projektu i kosztorysu dla Biecza z datą 11 marca 1887 r., czyli z przed nominacji konserwatorskiej Tomkowicza, która nastąpiła formalnie 16 marca⁵.

Tomkowicz pojawił się pierwszy raz w Bieczu 30 stycznia 1887 r. Przyjechał tam wraz z Odrzywolskim na prośbę Rogawskiego, aby zapoznać się z zakresem czekających go w przyszłości zadań. Odrzywolski pracował nad projektem restauracji budynku, natomiast Tomkowicz miał przede wszystkim sporządzić kosztorys dotyczący konserwacji dzieł sztuki wewnątrz kościoła finansowanej przez subwencję sejmową⁶. Argumentując konieczność przyznania takowej podkreślał: *Kościół ten uważam nie tylko za najwspanialszą budowlę średniowieczną w moim okręgu konserwatorskim, ale za jeden z najważniejszych zabytków architektury w całym kraju naszym. Nadto wewnątrz jego mieści nader wielką ilość cennych dzieł malarstwa, rzeźby itd. z przeszłości, które czynią z kościoła tego jakby muzeum zabytków sztuki. Przejście gmachu tego w stronę ruiny byłoby więc niepowetowaną klęską gdyż, pociągnęłoby za sobą także zniszczenie przeszlicznych ołtarzy, pomników, stall, ławek, obrazów, pamiątek historycznych, napisów itd. A ewentualność ta jest nieuniknioną jeżeli się w najbliższej przyszłości do gruntownej naprawy dachu kościoła⁷.*

Zakres prac w latach 1887–1895

Odrzywolski przedstawił projekt prac w kościele w marcu 1887 r. W pierwszym etapie robót przy prezbiterium, jeszcze w roku 1887, całkowicie wymieniono więźbę dachową pokrywając ją nową blachą miedzianą oraz wzmocniono spękane sklepienia. Podobnie musiano postąpić z dachem nawy głównej i kaplic. Wzmocniono także konstrukcję sygnaturki nad korpusem głównym. Duże problemy konstrukcyjne wystąpiły przy pracach wzmacniających statycznie ściany zewnętrzne budowli. W związku z planami budowy nowego chóru przy ścianie zachodniej nawy głównej, przebadano w 1895 r. stan techniczny kościoła. W wyniku tego wzmocniono posadowienie ścian zewnętrznych oraz filarów w nawie głównej. W roku 1895 zburzono i ponownie odtworzono niemal całości systemu sklepień w nawie głównej, nawach bocznych i kaplicach. Rok później uczyniono to samo w prezbiterium⁸.

Istotnym przedsięwzięciem w duchu stylowej konserwacji historycznej był projekt restauracji dzwonnicy przykościelnej⁹. Wieża ta była pierwotnie obronną basztą w obwodzie murów miejskich Biecza, później zamienioną na dzwonnice. Zwieńczono ją w XVII wieku krytym gontem hełmem z latarnią. Osłabienie ścian konstrukcyjnych

3 [Tekę 1900: 450]. Wyjazd miał miejsce po śmierci w 1897 r. księdza Ziemiańskiego, następcy, zmarłego w 1887 r., księdza Jaszczóra na stanowisku proboszcza w Bieczu. Grono Konserwatorów przywiązywało wielką wagę do prawidłowej opieki nad tym obiektem. Świadczyć o tym może pismo skierowane przez Grono, po śmierci Ziemiańskiego, do biskupa przemyskiego Łukasza Soleckiego z prośbą: *by nowy proboszcz był miłośnikiem sztuki*. Proboszczem został ksiądz Leon Pastor; por.: list Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej do księdza biskupa Łukasza Soleckiego z dnia 24.07.1897 r.; APKr, GK-14.

4 Pierwsze listy Odrzywolskiego do Rogawskiego, zachowane w materiałach Grona Konserwatorów, noszą daty: 23.01.87 i 27.01.87 r.; APKr, sygn.: GK-6.

5 Akt nominacyjny Tomkowicza na konserwatora Komisji Centralnej; MNK-B.Cz., sygn.: MNK, 609 VII R, 4680.

6 Pismo Rogawskiego do Łepkovskiego z dnia 31.03.87 r.; MNK-B.Cz.; sygn.: MNK 609, VIII R, 4680.

7 Petycja do Sejmu Krajowego sporządzona przez Tomkowicza z dnia 25.11.87 r. o subwencję na restaurację kościoła w Bieczu, brudnopis; MNK-B.Cz.; sygn.: MNK 609, III R, 4680.

8 Sprawozdanie ks. Ziemiańskiego z restauracji kościoła parafialnego w Bieczu, maszynopis z datą 16.01.1897 r.; APKr.; sygn. GR 14.

9 Projekt przechowywany jest w Gabinetce Rycin MNK; sygn.: Biecz-fara; MNK III Pl. 5.

wieży spowodowało konieczność jej restauracji wraz z utrwaleniem dekoracji sgraffitowej. Projekt Odrzywolskiego z 1887 r. przewidywał pozostawienie elewacji bez większych zmian, z zastąpieniem barokowego hełmu innym inspirowanym najprawdopodobniej przez widok tej baszty na szesnastowiecznym sztychu Brauna przedstawiającym panoramę miasta. Widnieje na nim dwuspadowy dach kalenicowy kryty dachówką z lekkim nachyleniem połączy bocznych. Ta forma zwieńczenia wieży: *wiele mogłaby się przyczynić do podniesienia widoku całości*¹⁰. Koncepcja ta została odrzucona przez Tomkowicza, który nie zgadzał się na zmianę istniejącej sylwetki tej części miasta.

Ryc. 3. Widok kolegiaty od płd.-zach. Rysunek A. Kotowicza, około 1883 r. MNK III-ryc 27665.

Collegiate church from south-west. Drawing by A. Kotowicz, around 1883. MNK III-ryc 27665.

Ryc. 4. Widok kolegiaty od płd.-zach. Fot. I. Krieger, około 1895 r. Reprodukacja w zbiorach prywatnych.

Collegiate church from south-west. Photo by I. Krieger, around 1895. Private collection.

Ważnym przejawem tendencji rekonstrukcyjnej było odtworzenie pierwotnych kształtów obydwóch, zachodniego i wschodniego, szczytów kościoła. Koniec wieku XIX zastał je bez charakterystycznych gotyckich szczytów schodkowych z pinaklami. Zdecydowano się przywrócić pierwotny wygląd zewnętrzny bryły kościoła poprzez rekonstrukcję tych elementów. Wzorem dla tej rekonstrukcji były najprawdopodobniej pochodzące z XVII w. ryciny z widokami miasta. Kształt i profile fiał odtworzono przez analogię do tychże ze szczytów kościoła Bożego Ciała i Collegium Maius w Krakowie [Frazikowa 1974; 62].

Podczas usuwania zniszczonego tynku na elewacjach prezbiterium odkryto pod nim gotycki układ wątku ceglanego z romboidalnym wzorem zandrówkowym. Zdecydowano się na jego całkowite odślonienie, uzupełniając miejscami zatarte jego fragmenty. W trakcie prac przy elewacjach wymieniono zniszczone kamienne okładziny szkarp. Zastąpiono także ceglany gzyms podokapowego nowym kamiennym, zachowując przy tym ich oryginalny profil. Wszystkie okna korpusu głównego, prezbiterium oraz zakrystii i kaplicy ponad nią otrzymały nową kamieniarkę ościeżnic i parapetów. W kilku oknach naw bocznych oraz w oknie elewacji zachodniej wymieniono na nowe kamienne laskowania. Starano się przy tym zachować pierwotne profile i kompozycję maswerków. W prezbiterium odtworzono przy tym dwa zamurowane wtórnie okna od wschodu.

Wyraźną tendencją w koncepcji restauracji wnętrza była chęć jego ujednoczenia stylowego. Temu celowi służyć miały działania zmierzające do odślonienia jego kamiennej struktury. Usunięto stary tynk pokrywający ściany i sklepienia. W miejscach, gdzie pokazał się kamienny wątek był on odczyszczany oraz wymieniono wiele zniszczonych ciosów. Natomiast tam, gdzie mieszał się on z wátkiem ceglanym, cegłę zastępowano ciosami kamiennymi. Roboty te skoncentrowały się głównie na filarach nawy głównej. Wykonano także nową okładzinę kamienną na łuku tęczowym oraz gzyms kamienny na wewnętrznej ścianie prezbiterium gdzie zastąpiono cegłę profilowanymi ciosami kamiennymi. Temu samemu celowi służyć miały inne elementy, projektowane w formach neogotyckich. Przykładem może być nowy portal wejściowy ze schodami w elewacji zachodniej, w którym wymieniono zniszczone ościeżnice kamienne zmieniając przy tym ich profilowanie.

Regotyżacja dotyczyła głównie struktury architektonicznej budynku, nie rozciągając się na jego zabytkowe wyposażenie. Nowym elementem wprowadzonym do wnętrza był chór muzyczny projektu Odrzywolskiego nad

¹⁰ List Odrzywolskiego do Tomkowicza z dn. 9.05.1887 r.; MNK-BC: sygn.. MNK VIII R 609, 4680.

zachodnim wejściem głównym. Umieszczono go na miejscu rozebranego starego, z częściowym wykorzystaniem oryginalnych detali. Zaprojektowany w historycznych formach, wraz z nowym prospektem organowym stanowić miał istotny element kompozycyjny dopełniający wielostylowy wystrój wnętrza.

Konserwując dzieła sztuki będące wyposażeniem kościoła Tomkowicz zlecał to zadanie sprawdzonym rzemieślnikom. Drobne przedmioty były wysyłane do Krakowa. Przykładowo rzemieślnik Józef Maria Brzostowski otrzymał zadanie restauracji dwóch metalowych lichtarzy gotyckich w końcu roku 1889¹¹. Obraz z ołtarza głównego restaurował w Monachium konserwator Aloizy Hauser. Warto przytoczyć opinię ówczesnego proboszcza księdza Stanisława Ziemiańskiego o efekcie jego pracy: *Cały (obraz) przeniesiony na nowe, mocne płótno – kolory świeże, twarze pojedynczych osób wybitne itp. Tylko Magdalena nie ma już tego cudnego koloru włosów, jaki był przed restauracją obrazu*¹². Natomiast zadanie konserwacji samego głównego ołtarza, dwóch zestawów stall w prezbiterium, ławek z intarsjami oraz ambony otrzymał kolejny krakowski rzemieślnik K. Wokulski, który prace te wykonywał na miejscu w Bieczu¹³.

Projekt nowej polichromii

Kontrowersyjnym, do dzisiaj aktualnym zagadnieniem jest stosunek konserwatorów zabytków do sztuki nowocześniejszej i współistnienie jej z substancją zabytkową.

Decyzje i wybory podejmowane w tym zakresie są zwykle bardzo trudne i często opierają się na osobistych upodobaniach konserwatorów, a nie na wypracowanej i przemyślanej teorii estetycznej. Sztuka współczesna konserwatorowi zabytków, pozbawiona bezpiecznego dystansu czasowego wymyka się wartościującej ocenie i często może powodować dysonans z wartościami artystyczno-historycznymi dzieła sztuki. Na okres działalności konserwatorskiej Tomkowicza przypadły dwa poważne przełomy artystyczne. Pojawiła się symboliczna sztuka młodopolska w końcu XIX wieku, a później wielość nurtów sztuki awangardowej lat

20-tych o tendencjach ekspresjonistycznych i abstrakcyjnych. Naturalna i zrozumiała była ostrożność, a nawet nieufność Tomkowicza przy wprowadzaniu nowoczesnej wówczas sztuki do obiektu zabytkowego. Widać to zwłaszcza w wypadku projektów artystów z przełomu wieków w tym Stanisława Wyspiańskiego.

Całość prac w kościele sprowadzała się do utrwalenia i podkreślenia gotyckich cech architektury budynku, była to więc restauracja historyczna. Wszelkie nowe elementy wprowadzane do wnętrza i zmiany na elewacjach dostosowane były stylistycznie do form średniowiecznych. Podobnie rzecz wyglądała z wystrojem i dekoracją wnętrza. Tylko w jednym przypadku możemy mówić o odstępstwie od tej zasady.

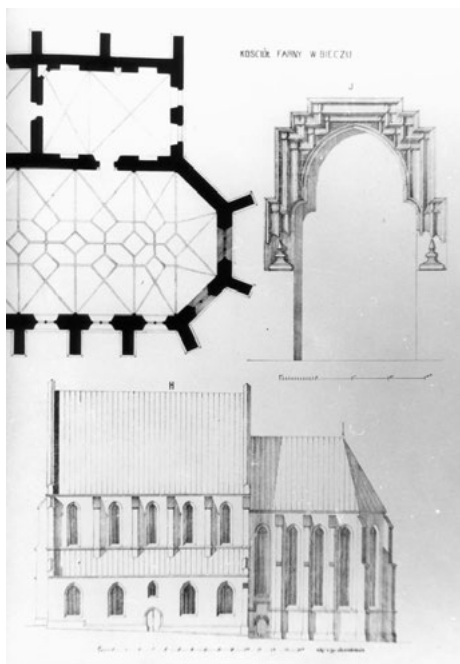
Pojawiła się szansa wprowadzenia do kościoła dzieła sztuki o nowatorskiej na tamte czasy stylistyce. Chodzi o niezrealizowaną polichromię wnętrza i witraże projektu Stanisława Wyspiańskiego. Wyspiański otrzymał tę propozycję od Odrzywolskiego w październiku 1895 r. i pracował nad nią do końca roku następnego. Niestety, architekt nie był usatysfakcjonowany projektem i po nieudanych próbach wpłynięcia na artystę, aby dokonał w nim szeregu zmian, zrezygnował z jego usług. Odrzywolski próbował narzucić Wyspiańskiemu zupełnie inną stylistykę kompozycji, nalegał na odejście od form młodopolskich. Należy sądzić, że pragnął widzieć tę dekorację malarską utrzymaną w stylistyce historycznej. Wyspiański tworzył ją w duchu symboliczno-wizyjnym. Odrzywolski zaś spodziewał się realizmu i przedstawień czysto religijnych [Płoszewski L., Rydlowa M. 1979: 324–327; także Puciata-Pawłowska 1979: 105–117]. Wyspiański w ten sposób charakteryzuje postawę Odrzywolskiego po niemal ostatecznej już utracie zlecenia na wykonanie polichromii: *Biecz się psuje, prawie że przepada, bo Odrzywolski stanowczo obstaje za książką i żąda ode mnie, abym wyzbywszy się "naturalizmu" (!) wziął dzieła takie i owakie i zrobił kompilację. W trakcie wielomiesięcznej pracy nad projektem zarzucił architektowi konserwatyzm myślenia i zupełne niezrozumienie nowych tendencji w sztuce. Wyspiański zajmował się także projektem, również niezrealizowanym, witraży do tego kościoła. Niestety niewiele wiadomo o szczegółach tej pracy. Jedynym tego dowodem jest karton, na podstawie którego wykonano witraż prezentowany w 1929 r.*

11 Prace te były finansowane przez Tomkowicza z jego własnych funduszy. Potwierdzenia otrzymania zaliczek na konto restauracji lichtarzy wystawione przez J. M. Brzostowskiego z datami: 25.10.88, 12.11.88, 07.01.89 oraz 12.02.89; MNK-BC: sygn.. MNK VIII R 609, 4680.

12 List ks. Ziemiańskiego do Tomkowicza z dn. 30.12.89 r.; MNK-BC: sygn.. MNK VIII R 609, 4680.

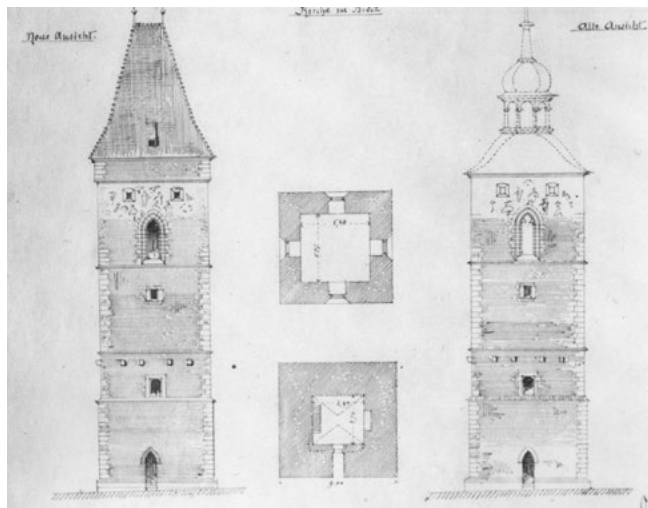
13 Umowa na wykonanie wymienionych prac zawarta w dniu 7.05.1889 r. między Wokulskim a Tomkowiczem; MNK-BC: sygn.. MNK VIII R 609, 4680.

na Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu, umieszczony później w kaplicy w katedrze w Katowicach. Nie wykluczonym jest, iż istnieje ślad działalności Wyspiańskiego zachowany w kościele w Bieczu. Mogły by nim być kwiatowe kompozycje witraży okien kaplic południowych [Ślowski 1982: 53].

Ryc. 5. Fragment inwentaryzacji architektonicznej kolegiaty. W. Łuszczkiewicz, około 1866 r. Reprodukacja w zbiorach prywatnych.

Fragment of measuring drawings of collegiate church. W. Łuszczkiewicz, around 1866 r. Reproduction in private collection.

Ryc. 6. Projekt restauracji dzwonnicy. S. Odrzywolski 1887. MNK III-PI 5. Belfry restoration design. S. Odrzywolski 1887. MNK III-PI 5.

Po odrzuceniu projektów Wyspiańskiego, mimo przygotowania tynkowej wyprawy pod polichromie ścian i sklepień, kościół pozbawiony był dekoracji malarskiej aż do roku 1905, kiedy to wykonał ją Włodzimierz Tetmajer.

Należy spróbować określić stanowisko Tomkowicza w tej sprawie. Nie mamy niestety bezpośrednich świadectw jego udziału w podjęciu decyzji o odrzuceniu projektu Wyspiańskiego. Wiemy natomiast, że nie darzył w tym czasie zbytnią sympatią samego Wyspiańskiego i jego sztuki. Płoszewski z Rydlową twierdzą: *Tomkowicz nie był przychylny Wyspiańskiemu, nigdy nie umiał należycie ocenić jego dzieł* [Płoszewski L., Rydlowa M. 1979: 187]. Jest więc niemal pewnym że Tomkowicz wpłynął na ostateczną decyzję Odrzywolskiego. Widział potrzebę uzupełnienia wnętrza polichromią, lecz chciałby, by była ona jednolicie zharmonizowana z charakterem gotyckiego wnętrza, czyli operowała formami historycznymi. Nie dopuszczał w zabytkowych wnętrzach eksperymentów formalnych, jakim bez wątpienia była na owe czasy sztuka młodopolska, zwłaszcza w symbolicznym wydaniu Wyspiańskiego. Dowodem na to może być także fakt, iż Wyspiański ubolewa w jednym z listów do Rydla, że nie może znaleźć poparcia dla własnej sztuki wśród znaczących osób z Krakowa. Twierdzi w nim z pełnym przekonaniem: *ani myślę abym ja na krakowskim gruncie znalazł człowieka co by mnie poparł dla moich planów i pomysłów i pracy, to mi się w głowie nie mieści*. Jednocześnie wypowiada znamienne dla jego twórczości słowa: *Bądź przekonany, że przeciwności zaostrzają tylko mój apetyt do rozwoju, do rozwoju niezależności własnej, z którą mam zamiar maszerować wysoko ponad głowami Ekielskich i Odrzywolskich* [Płoszewski L., Rydlowa M. 1979: 327]. Opinia Wyspiańskiego nie wydaje się w pełni obiektywna. W 1895 r. rozpoczął on bowiem prace, przy poparciu Ekielskiego, nad dekoracją ścienną do kościoła Franciszkanów, a na jesieni roku 1896 otrzymał od Stryjeńskiego częściowe zlecenie przy odstonięciu i rejestracji polichromii w kościele św. Krzyża [Borowiejska-Birkenmajerowa 1991: 106, 111–112].

Postawa Stanisława Tomkowicza

Tomkowicz był w tym czasie zdecydowanym zwolennikiem restauracji stylowej, jednak tylko w stosunku do samej struktury architektonicznej kościoła. Dopuszczał, wręcz propagował odtworzenia i rekonstrukcje detali nadających całości gotycki charakter. Argumentował w ten sposób: *Dodatki projektowane przez architekta, jak zazębienie szczytów kościelnych, naprawa pięknej sgraffitami zdobionej dzwonnicy itp. są tylko koniecznym przywróceniem szczegółów potrzebnych do artystycznej całości, szczegółów, które były niegdyś*¹⁴. W korespondencji z władzami zawsze podkreślał konieczność uzupełnień i dopełnień nadających jednolity obraz całości kompozycji. Temu miały służyć uzupełnienia szczytów i odsłonięcie gotyckiej struktury ceglanych ścian.

Jedynym, acz zdecydowanym i znaczącym odejściem od tej zasady było, po wstępnym zaakceptowaniu, odrzucenie pomysłu kreacji średniowiecznego zwieńczenia dzwonnicy kosztem likwidacji barokowego hełmu. Nastąpiło to, jak się wydaje, na skutek powolnej ewolucji poglądów Tomkowicza na samą zasadę restauracji stylowej. Stopniowo bowiem stawał się wyznawcą teorii ochrony zastanej zabytkowej substancji, w tym sylwety zespołu, nawet gdy nie był on jednorodny formalnie.

Natomiast jeżeli chodzi o wnętrze, zgadzając się na podkreślenie jego średniowiecznego wyglądu poprzez odpowiednie architektoniczne uzupełnienia, z całą stanowczością wysuwał postulaty pozostawienia i konserwacji wszystkich jego elementów wyposażenia pochodzących z różnych epok stylowych. Najlepiej o tym mogą świadczyć wysiłki jakie podejmował, nie szczędząc nawet swoich prywatnych funduszy, aby doprowadzić do właściwego zabezpieczenia i niezbędnej konserwacji zachowanych w nim cennych zabytków.

W owym okresie Tomkowicz nie był przychylnie nastawiony do nowej sztuki modernistycznej. Doceniał wprawdzie talent i wyobraźnię twórców, lecz nie potrafił zrozumieć istoty tej stylistyki i nowego typu wrażliwości artystów. W recenzji z wystawy „Sztuki” w 1897 r. pisał z ironią o „panach secesjonistach”. Wyspiańskiemu poświęcił taki passus: *Na wskroś dekadentem wydaje mi się być inny młody malarz, Wyspiański. Talent niezaprzeczone, mający wysokie poczucie stylu. Jego stylizowane rośliny polskich pól, użyte jako motywa dekoracyjne do ścian kościoła OO Franciszkanów w Krakowie i do projektu dekoracji kościoła w Bieczu, są arcydziełem w swoim rodzaju. Ale cóż kiedy styl u artysty staje się manierą. Szuka on zawsze czegoś nadzwyczajnego, stara się być innym niż wszyscy i chcąc być oryginalnym, staje się dziwacznym. (...) Pan Wyspiański wszystko czyni, aby być niezrozumiałym, zdaje się z upodobaniem szukać brzydoty dla brzydoty, a bez powodu i bez celu lubuje się bodaj czasem w rażących błędach rysunkowych* [Tomkowicz 1897]. Trudno zatem się spodziewać, aby wyrażając takie poglądy popierał udział Wyspiańskiego w dekorowaniu wnętrza kościoła w Bieczu.

Jednak stosunek ten bardzo szybko uległ zmianie i Tomkowicz wkrótce zaakceptował, wprawdzie z pewnymi zastrzeżeniami, nową estetykę. Przekonał się także do twórczości Wyspiańskiego. Już bowiem w roku 1900, czyli w niespełna w trzy lata po wspomnianym artykule w *Czasie*, analizując witraże Wyspiańskiego do kościoła OO Franciszkanów w ten sposób o nich i ich twórcy pisze: *Pan Wyspiański, (...) jest na wskroś modernistą, a przy tym talentem nadzwyczaj oryginalnym. (...) Można to lubić lub nie, można krytykować i wyszukiwać niedostatki lub usterki przeciw przyjętemu prawidłom. W każdym razie jest w tym niepospolita siła twórczości, talent dekoracyjny, śmiałość pomysłów i zamach rysunkowy. (...) Kraków jest bodaj pierwszym miastem, w którym sprowadzono modernizm do witraży kościelnych. Próba wypadła zajmująco, choć wolelibyśmy, aby takie doświadczenia odbywały się w kościołach nowych, a nie w zabytkach architektury średniowiecznej* [Tomkowicz 1900: 78–79]. Widać w powyższym tekście pewną dumę z udanego przedsięwzięcia artystycznego. Jediną wątpliwością jest obawa co do stosowności wprowadzania sztuki nowej do wybitnych dzieł historycznej architektury. Także i ta niepewność szybko zostanie przezwyciężona we wnętrzach restaurowanej katedry wawelskiej.

Podsumowanie

Stanisław Tomkowicz jako konserwator wiedeńskiej Centralnej Komisji oraz oficjalny konserwator IV okręgu, na terenie którego położony był Biecz, miał bardzo istotny wpływ na sposób, zakres i realizację prowadzonych prac konserwatorskich. Podstawowym jego zadaniem było określenie ich metody w relacji do istniejących tendencji

¹⁴ Opinia Tomkowicza o projekcie Odrzywołskiego z dnia 25.11.87 przesłana w formie petycji do Sejmu Krajowego o subwencję państwową, na restaurację kościoła w Bieczu, brudnopis; MNK-B.Cz.; sygn.: MNK 609, VIII R, 4680.

w ochronie zabytków. W tym wypadku widzimy początki odejścia od starej tendencji restauracji stylowej na korzyść ścisłej konserwacji. Współdecydował o wyborze Odrzywolskiego na architekta, uzgadniał rozwiązania projektowe i zakres interwencji. To on najprawdopodobniej zdecydował o odrzuceniu projektu polichromii zaproponowanego przez Wyspiańskiego. Do jego obowiązków należała także szeroko rozumiana organizacja prac. Proponował wykonawców nadzorował jakość ich pracy oraz koordynował wspólnie z projektantem prowadzone roboty. Zajmował się także organizacją finansowania prac, osobiście pokrył koszty konserwacji lichtarzy. Występował do różnych instytucji o subwencję, opiniował i ostatecznie aprobował kosztorysy, negocjował ceny i rozliczał wydawane fundusze.

Literatura

- [1] Borowiejska-Birkenmajerowa M. 1991: *Serce Polski, zabytki i świadomość narodowa*, Kraków.
- [2] Czubiński J. 1993: *Wpływ Stanisława Tomkowicza na polską teorię i praktykę konserwacji zabytków*, niepublikowana praca doktorska wykonana w roku 1994 w Instytucie Historii Architektury i Konserwacji Zabytków Politechniki Krakowskiej pod kierunkiem prof. dr hab. inż. arch. Andrzeja Kadłuczki. Maszynopis w Bibliotece PK, t. I, II.
- [3] Frazikowa R. 1974: *Architektura późnogotyckiej fary w Bieczu*, Rocznik Województwa Rzeszowskiego, Rzeszów, t. III.
- [4] Płoszewski L., Rydlowa M. (oprac.) 1979: *Listy Stanisława Wyspiańskiego do Lucjana Rydla*, Kraków, t. II, cz. 1 i 2.
- [5] Puciata-Pawłowska J. 1979: *Opieka nad "Pamiętkami Przeszłości" w świetle wypowiedzi Stanisława Wyspiańskiego*, Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo, Toruń, z. 91.
- [6] Ślowski T. 1969: *Stanisława Wyspiańskiego kontakty z Bieczem*, Rzeszów.
- [7] Ślowski T. 1982: *Z zagadnień konserwatorskich Biecza i najbliższych okolicy*, Teka Konserwatorska. Polska południowo-zachodnia, Rzeszów.
- [8] *Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej 1900*: Kraków.
- [9] Tomkowicz S. 1897: *Wystawa obrazów w Sukiennicach*, „Czas”, Kraków, nr 128, 131, 133 z 6.
- [10] Tomkowicz S. 1900: *w: Kronika Krakowska, Józefa Czecha Kalendarz Krakowski na rok 1900*, Kraków.

Participation of Stanisław Tomkowicz in the conservation of the Corpus Christi collegiate church in Biecz

Abstract: The collegiate parish church in Biecz is an outstanding example of Gothic architecture. In the second half of the nineteenth century, he carried out restoration work, what in 1887–1895 was supervised by the conservator of the Vienna Central Commission, Stanisław Tomkowicz. The article presents his participation in the preservation of the church. Sławomir Odrzywolski was the author of the conservation project. Tomkowicz's influence on design decisions as well as the scope and manner of conducted works was presented. An attempt was made to determine the conservation method in relation to prevailing tendencies in protection of monuments, moving away from the trend of a stylistic restoration in favor of strict conservation.

Key words: conservation of monuments, collegiate parish church in Biecz, Sławomir Odrzywolski, Stanisław Tomkowicz, Stanisław Wyspiański

Sport strzelecki w kontekście obiektów wojskowych w Polsce międzywojennej (1918–1939) na przykładzie projektów strzelnic z Lublina

Wojciech Kocki

Politechnika Lubelska, Wydział Budownictwa i Architektury, Katedra Architektury, Urbanistyki i Planowania Przestrzennego Politechniki Lubelskiej

Elżbieta Przesmycka

Politechnika Wroclawska, Wydział Architektury, Zakład Konstrukcji i Budownictwa Ogólnego

Streszczenie: Po kilku latach od zakończenia I wojny światowej i coraz lepszej sytuacji kraju zaczęto zacierać granice pomiędzy edukacją i rozwojem kultury fizycznej wojskowej oraz społeczeństwa poprzez wspólne organizacje oraz możliwość korzystania przez coraz większe grupy ludzi wspólnych obiektów sportowych w tym zwłaszcza strzeleckich. Sport w okresie dwudziestolecia międzywojennego pełnił wiele szczególnych wówczas ról w społeczeństwie Polskim. Przy niestabilnej sytuacji politycznej, ekonomicznej i gospodarczej oraz w okresie pierwszych lat okresu międzywojennego gdy próbowano odbudowywać Państwo Polskie po odzyskaniu niepodległości poprzez sport było możliwe utrzymywanie społeczeństwa w coraz lepszej kondycji fizycznej. Taka sytuacja sprzyjała aby wzmacniać obywateli do ewentualnego kolejnego konfliktu zbrojnego. Znikomy budżet i możliwości Rządu finansowanie rozwoju wojska powodowały tworzenie się związków, klubów oraz organizacji paramilitarnych które propagowały kultywowanie tężyzny fizycznej. Strzelectwo miało duże znaczenie w przysposobieniu wojskowym. W okresie zaborów Państwa zaborcze budowały strzelnice, które na początku lat międzywojennych adaptowano na potrzeby kraju. Przykładami strzelnic okresu dwudziestolecia międzywojennego w Lublinie były: Projekt strzelnicy Kolejowego Przysposobienia Wojskowego w Lublinie im. Pułkownika Lisa-Kuli, Projekt strzelnicy małokalibrowej Związku Strzeleckiego w dzielnicy Dziesiątej w Lublinie oraz Projekt Strzelnicy Lubelskiego Towarzystwa Łowieckiego w Lublinie przy ul. Dolnej Panny Marii.

Słowa kluczowe: architektura, sport, strzelnice, strzelectwo, budownictwo wojskowe, dwudziestolecie międzywojenne.

Uwarunkowania ogólne sportu w kontekście wojskowym

Przed rokiem 1939 Państwo Polskie zmagало się z problemami oświatowymi oraz zdrowotnymi. Wychowanie fizyczne oraz sport powiązane było z budowaniem tężyzny fizycznej i militarnymi aspektami rozwoju kraju. Pierwszym organem w kraju, który zajmował się kulturą fizyczną było Ministerstwo Zdrowia Publicznego. Było to spowodowane powiązaniem sportu z problemami zdrowotnymi społeczeństwa. W roku 1919 utworzono dodatkowo Radę do Spraw Wychowania Fizycznego i Kultury Cieleśnej, której głównym celem było najlepsze przygotowanie obronne obywateli kraju oraz organizowanie wychowania fizycznego dzieci i młodzieży szkolnej. Wkrótce zauważono, że kształcenie w zakresie kultury fizycznej nie mogło być ograniczane jedynie do grupy rekrutów. Z tego powodu powoływano do życia organizacje paramilitarne nawołujące do przygotowania wojskowego oraz obronności kraju. Przykładami takich organizacji były: Związek Strzelecki „Strzelec”, Związek Harcerstwa Polskiego oraz Towarzystwo Gimnastyczne. Rola tych organizacji w szkoleniu wojskowym była ogromna

ze względu na potrzebę przeszkolenia jak największej liczby osób dla służby wojskowej w okresie niestabilnej sytuacji kraju oraz ryzyka konfliktu militarnego w przyszłości.¹

Tężyzna fizyczna oraz zdrowe społeczeństwo było traktowane przez Polski rząd jako wizytówka kultury fizycznej. Pozytywnie na rozwój społeczeństwa wpływały również przeszkody w propagowaniu sportu oraz intencji ideologicznych.

Uwarunkowania społeczeństwa wiejskiego ze względu na duże zasoby wolnego czasu pod względem przysposobienia wojskowego i kultywowania wychowania fizycznego była grupa młodociana, która chętnie brała udział w przedsięwzięciach sportowych. Rozwój sportu oraz przysposobienia obronnego na wsi poprzez organizacje paramilitarne był utrudniony i nie przynosił znacznych efektów. Najważniejszymi organizacjami, które działały w części społeczeństwa wiejskiego był Związek Strzelecki „Orlęta” oraz organizacja dotycząca „Strzelczyków” prowadzona przy Korpusie Ochrony Pogranicza.

Rada Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Obronnego (PUWFIPW) powołała komisję zajmującą się kulturą fizyczną na wsi. Był to okres w którym próbowano przeprowadzić proces usportowienia mieszkańców terenów wiejskich co było niezwykle trudnym zadaniem.

Istotne zmiany w podejściu do sposobu traktowania konieczności usportowienia mieszkańców wsi wprowadzono w Polsce po maju 1926 roku gdy to marszałek Józef Piłsudski w trakcie *przewrotu majowego* przejął władzę w II RP. Zaczęto wówczas znacznie intensywniej zwracać uwagę na kształtowanie tężyzny fizycznej wśród społeczeństwa.² Również Józef Piłsudski twierdził, że proces *usportowienia wsi* mógł znieść jej *spokój wewnętrzny* co mogłoby wpłynąć negatywnie na jej funkcjonowanie i zatarcie się różnic w społeczeństwie wiejskim oraz miejskim. Dodatkowo potwierdzał opinię, że społeczeństwo wiejskie już poprzez styl funkcjonowania kultywuje tężyznę fizyczną poprzez pracę na roli.

W latach międzywojennych zespoły sportowe na wsiach powstawały przy organizacjach młodzieżowych takich jak: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Polskie Towarzystwo Młodzieżowe, Związek Młodzieży Wiejskiej RP „Wici” oraz Związek Strzelecki „Strzelec”.³

Wśród organizacji, które w pośredni lub bezpośredni sposób miały związek z militarnym aspektem i przysposobieniem wojskowym była również organizacja Zjednoczenie Strzeleckich bractw Kurkowych Rzeczypospolitej Polskiej – ZSBKRP powołana w 1922 roku powstała w wyniku kooperacji Polskiego Związku Broni Wojskowej oraz Związku Broni Małokalibrowej. W latach 1937–1938 związek posiadał 3000 strzelnic, 400 instruktorów i miał zorganizowanych 781 imprez strzelniczych.⁴

Dla systematyzacji oraz wprowadzenia odznaczeń umiejętności strzeleckich wprowadzono w 1930 roku Odznakę Strzelecką, którą w dwa lata później podzielono na 4 stopnie: Odznakę Strzelca Wyborowego, Odznakę Strzelca III klasy, Odznakę Strzelca II klasy oraz Odznakę Strzelca I klasy. Zdobywano te odznaczenia w Narodowych Zawodach Strzeleckich o Mistrzostwo Polski.

W latach 30 strzeleckie oddziały oraz sekcje były zaopatrywane w sprzęt sportowy coraz częściej i systematycznie. Rok 1930 był początkiem realizacji nowych obiektów. Zrealizowano wówczas 3 strzelnice małokalibrowe w Hucie Królewskiej. Również w Warszawie zrealizowano strzelnicę w Ogrodzie Saskim.

Ważnym pod względem rozwoju oraz posiadanych obiektów było Pocztove Przysposobienie Obronne (PPW) które posiadało 43 tory łucznicze i strzelnicze, Na wyposażeniu posiadało 504 sztuki broni długiej, 89 pistoletów i 298 wiatrówek. Najnowocześniejsza wówczas strzelnica znajdowała się we Lwowie. Strzelnica składała się z 10 pawilonów. Siedem z nich było przewidzianych na 79 stanowisk strzelniczych małokalibrowych, karabinowych oraz pistoletowych, dwa obiekty dla myśliwskich strzelań treningowych oraz dla sportów łuczniczych przewidziano oddzielny pawilon.⁵

1 Rafał Szubert, *Kultura fizyczna w przemianach wsi polskiej w latach 1944–1956*, Studia i Monografie Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, Nr 100, Wydawnictwo AWF, Wrocław, 2010, s. 10–18, 112–145.

2 Miroslaw Ponczek, *Początki i rozwój polskiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku do 1945 roku*, Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria Kultura Fizyczna z. XII. Nr 1, 2013 s. 3

3 Rafał Szubert, *Kultura fizyczna w przemianach wsi polskiej w latach 1944–1956*, Studia i Monografie Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, Nr 100, Wydawnictwo AWF, Wrocław, 2010, s. 10–18, 112–145.

4 Józef Czałočko, *Symbioza sztuki ze sportem*, Prace Instytutu Kultury Fizycznej nr 26, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009, s. 8

5 Józef Czałočko, *Symbioza sztuki ze sportem*, Prace Instytutu Kultury Fizycznej nr 26, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009, s. 8

W roku 1936 Towarzystwo Gimnastyczne Sokół działało w 149 sekcjach strzeleckich, a w 1938 roku już zarejestrowanych było 832 kluby sekcyjne zrzeszające 30 tys. członków.

Od roku 1934 cyklicznie przeprowadzano Centralne Zawody Strzelecko-łucznicze prowadzące do rywalizacji o mistrzostwo PPW. W roku 1936 odbyły się kolejne Mistrzostwa we Lwowie.

Geneza sportu strzeleckiego

Od momentu odzyskania przez Polskę niepodległości sport odegrał kluczową rolę jako element wychowania obywatelskiego oraz fizycznego społeczeństwa. Było to związane zarówno z procesem umacniania szeregów wojska jak też z podnoszeniem sprawności żołnierzy. W 1938 roku na terenie Rzeczypospolitej było 1130 klubów strzelectwa sportowego zrzeszających 22,6 tys. Członków, 39 klubów szermierczych (1,1 tys. Członków), 200 klubów łuczniczych (6 tys. Członków)⁶. Część zasługi w promowaniu oraz rozwijaniu sportu w szeregach wojskowych zawdzięczano klubom sportowym wśród, których wybijała się Drużyna Sportowa Legia założona w kompanii sztabowej kancelarii w Komendzie Legionów Polskich na Wołyniu. Wówczas istniała w niej jedna sekcja sportowa – piłkarska.⁷ Żołnierze z I oraz III Brygady Legionów organizowali treningi w Wielkopolsce w piłce ręcznej. Grupa ta była internowana z miejscowości Szczypiorno w której powstała ta dyscyplina sportu zwana „szczypiorniakiem”.⁸ Kolejnym klubem warszawskim był Wojskowy Klub Sportowy (WKS). Kolejne lata były okresem, w którym powstało coraz więcej takich klubów. Przykładowo był to Wojskowo Cywilny Klub „Kresy” WKS Lublin. Do przewrotu majowego decydującym w kontekście rozwoju sportu i rekreacji był czynnik społeczny. Pomoc materialna Państwa w zakresie inwestycji i finansowania sportu w pierwszej połowie dwudziestolecia była znikoma. Kwota jaką przekazywano na ten cel wynosiła od 500 do 800 dolarów rocznie. Państwo jednak w dużo większym zakresie pomagało pod względem organizacyjnym. W sportach wyczynowych Państwo finansowało podnoszenie kwalifikacji z dwóch źródeł: z Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz z Ministerstwa Zdrowia Publicznego. Było to spowodowane podwójnym powiązaniem dyscyplin w zakresie szkoleń wojskowych dyscyplin szermierki, strzelectwa, lekkiej atletyki i jeździectwa.

Jednym z największych sportowych klubów wojskowych był Wojskowy Klub Sportowy Legii Warszawy. Klub dysponował stadionem do piłki nożnej, basenami, kortami tenisowymi, pływalniami oraz wieżą do skoków o wysokości 10 m.

Od 1937 roku sprawami dotyczącymi sportu w Polsce zajmował się Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego (PUWFiPW) powstały przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Do kompetencji tego urzędu należało podejmowanie decyzji dotyczących pomocy organizacyjnych i finansowych dla stowarzyszeń sportowych, w jego kompetencje wchodziły sprawy min. dyskwalifikacji sportowców lub działaczy, rozwiązywania związków oraz zawieszania zarządów związkowych. Organami doradczymi istniejącymi przy Państwowym Urzędzie był Związek Polskich Związków Sportowych i Polski Komitet Olimpijski, którego zadaniem było rozpowszechnianie i uzupełnianie instrukcji rządowych.⁹ Aktem ostatecznie zatwierdzającym całkowite podporządkowanie sportu czynnikowi państwowemu była *Konstytucja Sportowa* podpisana przez: PKOI, RNWF, ZPZS, PUWFiPW.

O silnym rozwoju zawodów strzelniczych świadczy chociażby fakt wielkiego zainteresowania społeczeństwa tego typu zawodami. Pionierami wśród łuczników Polski międzywojennej byli Apoloniusz Zarychta oraz Mieczysław Fularski. Zawdzięczano im zainicjowanie zawodów o walkę o tytuł Wyborowego łuczника Polski. Zorganizowano je równolegle do IV Ogólnopolskich Zawodów Strzeleckich, które odbyły się w Katowicach. W roku 1926 wzrost zainteresowania łucznictwem spowodował powołanie Komisji Organizacyjnej Polskiego Związku Łuczników (KOPZŁ). Ewolucja tej dyscypliny w kolejnych latach umożliwiła PZŁ uzyskanie członkostwa w Naczelnej Radzie Strzelectwa w Polsce.

Przełomowym rokiem dla strzelectwa był 1931 ponieważ zorganizowano pierwsze mistrzostwa świata we Lwowie. Powołano na nich Polską Inicjatywę – Międzynarodową Federację Łuczniczą – FITA. Podczas Mistrzostw

6 Mały Rocznik Statystyczny, 1939 rok, hasło związki Sportowe, s. 305, GUS RP

7 Krzysztof Szujecki, *Dwudziestolecie Międzywojenne*, Tom 15 SPORT, Wydawca Editpresse Polska SA, 2013 s. 34

8 Ibid.

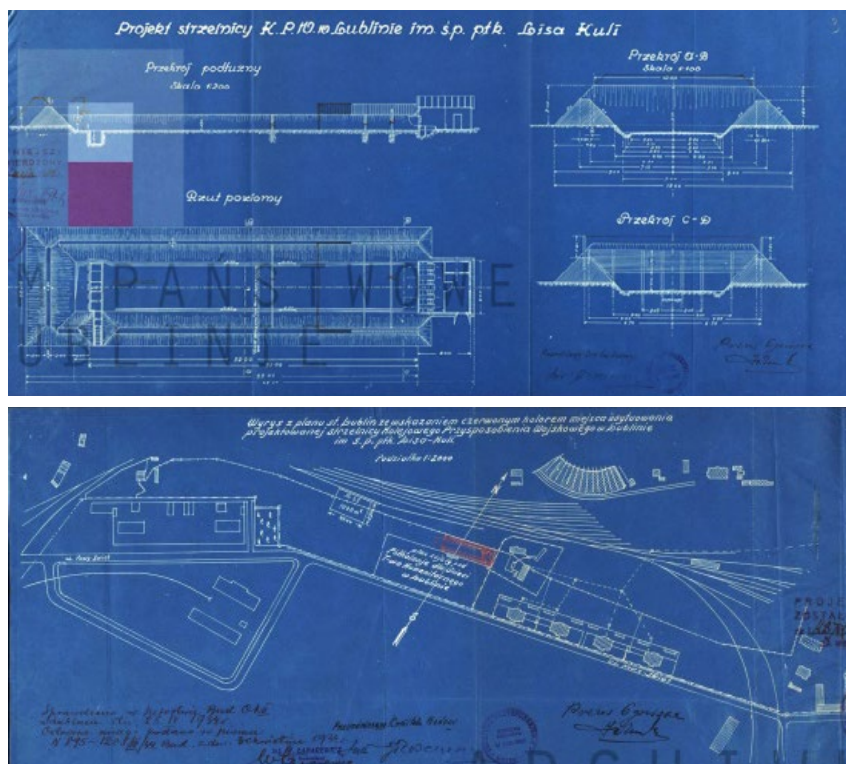
9 Krzysztof Szujecki, *Dwudziestolecie Międzywojenne*, Tom 15 SPORT, Wydawca Editpresse Polska SA, 2013 s. 35

wśród uczestników był również Międzynarodowy Kongres Łuczniczy w którym wzięło udział wielu delegatów Szwecji, Czechosłowacji, Francji, Polski, Peru, Włoch, Stanów Zjednoczonych, Estonii, Rumunii, Szwajcarii oraz Węgier. Po igrzyskach zorganizowanych w Antwerpii wycofano ostatecznie łucznictwo z igrzysk olimpijskich w roku 1920. Wśród polskich zawodników i zawodniczek najlepszą była Janina Kurkowska-Spychajowa, która zdobyła wiele pucharów oraz medali zajmując wielokrotnie miejsce na podium jako mistrzyni świata.

Architektura obiektów sportu strzeleckiego oraz łuczniczego na przykładzie miasta Lublin

Wśród projektów, które realizowano w latach międzywojennych w Lublinie warto zwrócić uwagę na: Projekt strzelnicy Kolejowego Przystosowania Wojskowego w Lublinie imienia Pułkownika Lisa-Kuli oraz projekt strzelnicy małokalibrowej Związku Strzeleckiego w dzielnicy Dziesiątej w Lublinie oraz na projekt strzelnicy dla Lubelskiego Towarzystwa Łowieckiego lokalizowanej przy ul. Dolnej Panny Marii w Lublinie..

W trakcie realizacji pierwszej strzelnicy w roku 1934 zlokalizowanej przy ul. Nowy Świat w Lublinie, ryc. 1. było wiele istotnych uwag dotyczących istotnych ze względu bezpieczeństwa elementów stanowisk strzelniczych. Uwagi dotyczyły przede wszystkim proporcji osłon oraz niewystarczającej wysokości wału ochronnego. Wśród uwag znalazły się uwarunkowania dotyczące wystarczającej ilości w liczbie 1 osłon lokalizowanych w odległości 15 m od stanowisk strzelniczych o wysokości 4,35 m z jednym oknem większym o wysokości 1,80 od poziomu terenu. Uwaga ta dotyczyła nieuzasadnienia propozycji wykonania 3 osłon. W uwagach zwracano również szczególnie na jakość wykonania odwodnienia wykopów. Nakazano również podwyższenie wału do wysokości 4,50 m i szerokości 1,00 m oraz spadkach ścian wału w proporcjach 1:1 i 1:5. Szczegółowe przepisy budowy strzelnic znajdowały się wówczas w Instrukcji o strzelnicach szkolnych, które można było nabyć w Księgarni Wojskowej w Warszawie.

Ryc. 1. Projekt strzelnicy Kolejowego Przystosowania Wojskowego w Lublinie, (1934 r.) im. Pułkownika Lisa-Kuli, APL, sygnatura 35/403/0/5–5/1520.

Project of the firing range of the Military Appeal in Lublin named after Colonel Lis-Kula (1934), APL, reference number 35/403/0/5–5/1520.

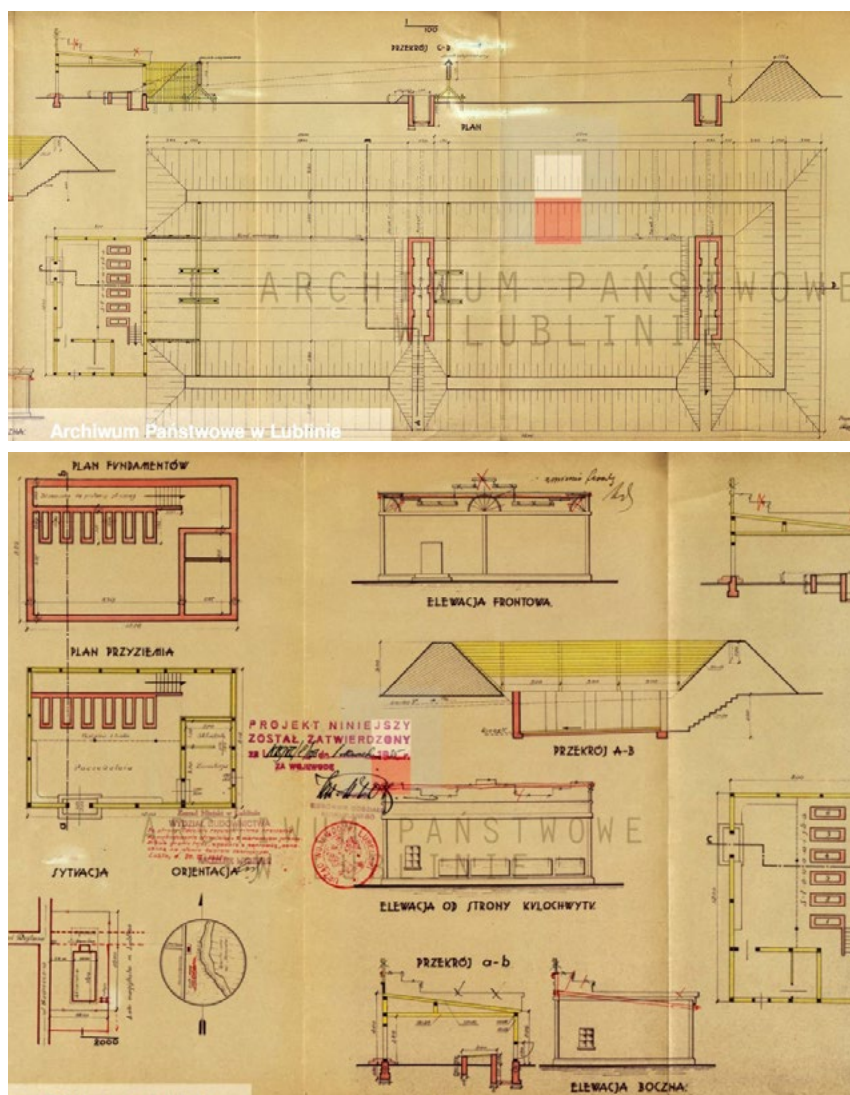
Strzelnicę zlokalizowano na terenach kolejowych, za budynkami mieszkalnymi przy ul. Nowy Świat. Obiekt zajmował powierzchnię około 1500 m². Budynek ze stanowiskami strzelniczymi zaprojektowano w konstrukcji

drewnianej, jednokondygnacyjnej o pow. 64 m². Długość całego zamierzenia budowlanego wynosiła 68,20 m a szerokość 18,0 m. Wysokość pawilonu strzelniczego wynosiła około 6,00 m. Obecnie strzelnica nie istnieje oraz nie zachowały się żadne widoczne ślady budynku lub zagospodarowania terenu.

Projekt strzelnicy małowalibrowej Związku Strzeleckiego w dzielnicy Dziesiąta w Lublinie ryc. 2 został sporządzony w roku 1930. Strzelnicę opracowano pod kątem strzelectwa małowalibrowego zgodnie z wówczas obowiązującym okólniku M.S. Wojskowych i Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Obronnego z dnia 28.11.1930 oraz zgodnie z instrukcją O strzelnicach szkolnych wydanych przez M.S. Wojskowych nr Bud. 5/1930 r.

W projekcie założenia strzelniczego zastosowano kanał odwadniający tory strzelnicze o wymiarach 0,40×0,40 zbierający wodę z terenu strzelnicy i odprowadzał ją na tereny usytuowane niżej. Przesłony chwytające kule budowano z desek 2" jako skrzynie wypełniane żwirem o frakcji 0,20. Wały ochronne projektowano o wysokości 3,60 m od dna. Schrony dla obsługi strzelnicy wznoszono z cegły na zaprawie cementowej.

We wniosku o wydanie decyzji zatwierdzenia projektu wnioskowano również o przyspieszenie formalności związanych z wydzierżawieniem terenu pod budowę obiektu będącego we własności Skarbu Państwa.

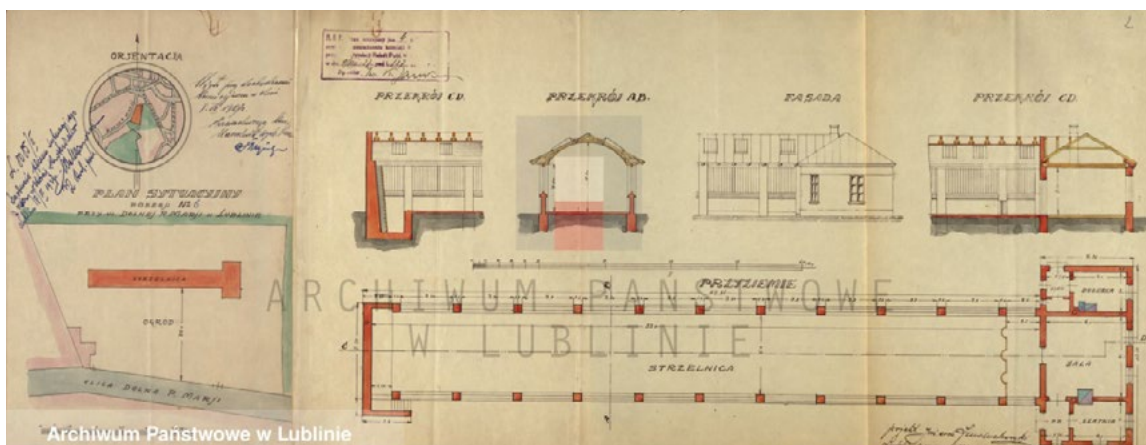
Ryc. 2. Projekt strzelnicy małowalibrowej Związku Strzeleckiego w dzielnicy Dziesiątej w Lublinie, (1934 r.), APL, sygnatura: 35/403/0/5-5/1521.

Project of a small – caliber range of the Związek Strzelecki located in Dziesiąta district in Lublin, (1934), APL, reference number 35/403/0/5-5/1521.

W odpowiedzi na wniosek zawiadomiono o poprawnym zaprojektowaniu obiektu ale zalecono kilka uwag oraz zmian dotyczących usytuowania obiektu, które w złożonym projekcie nie odpowiadało wymaganiom

instrukcji o strzelnicach szkolnych Bud. 5/1930 r. Nie przedstawiono również we wniosku uzgodnienia z Zarządem Miasta lokalizacji obiektu. Zastrzeżono możliwość ćwiczenia wyłącznie strzelectwa z broni małokalibrowej. Względem zmniejszenia kosztów zalecono budowę strzelnicy małokalibrowej o długości 50 m. Zasadniczą część strzelnicy stanowił drewniany pawilon o powierzchni zabudowy około 470 m² zawierający poczekalnię, stanowiska strzelnicze, kancelarię i składzik sprzętu usytuowanych równolegle do rzeki Czarniejówki. Pawilon strzelniczy zaprojektowano o wymiarach 12,00×8,00 m. Nie zachowały się obecnie żadne ślady świadczące o istnieniu strzelnicy przy skrzyżowaniu ul. Tadeusza Rejtana oraz Nadrzecznej w Lublinie.

Projekt strzelnicy dla Lubelskiego Towarzystwa Łowieckiego lokalizowanej przy ul. Dolnej Panny Marii w Lublinie ryc. 3 jest przykładem wolnostojącego budynku strzelniczego o długości toru 50 m. Budynek zaprojektowano jako obiekt o prostej konstrukcji i rozwiązaniach budowlanych przewidzianych jako tradycyjne murowane elementy oraz część konstrukcji drewnianej. Obiekt zaprojektowano z przekryciem dachu blachą łączoną na rąbek. Pawilon w całości był halą strzelniczą, zadaszoną dachem dwuspadowym ze świetlikami dachowymi. Wymiary części strzelniczej zaprojektowano jako 50,85 m długości oraz 7,20 m szerokości oraz części z pomieszczeniami oraz stanowiskami strzelniczymi jako 1350 m szerokości oraz 6,90 m długości. Doświetlenia części strzelniczej zaprojektowano jako powtarzające się elementy widoczne również w elewacji o długości 3,90 m oraz 0,6 m podziałami słupowymi stanowiącymi konstrukcję wsporczą dla budynku. Wewnątrz przewidziano trzy stanowiska strzelnicze. Wśród pomieszczeń można wyróżnić główną halę, szatnię, pomieszczenie dla dozorczy oraz dla tarczowych. Wysokość wnętrza przewidziano na 5,30 m. Według projektu sytuacyjnego obiekt zlokalizowano na trapezowej działce o pow. około 4500 m² zlokalizowanego w średniej odległości 35 m od ulicy Dolnej Panny Marii i otoczenie go ogrodem. Nie zachowały się żadne ślady, które mogłyby wskazywać na dokładne miejsce istnienia strzelnicy.

Ryc. 3. Projekt Strzelnicy Lubelskiego Towarzystwa Łowieckiego w Lublinie przy ul. Dolnej Panny Marii (1927 r.), APL, sygnatura 35/403/0/5–5/1519.

Design of shooting range of Lubelskie Towarzystwo Łowieckie in Lublin located near Dolnej Panny Marii street (1927), APL, reference number 35/403/0/5–5/1519.

Wnioski

Z uwagi na tło polityczne oraz ekonomiczne kraju można stwierdzić, że sport w dwudziestoleciu międzywojennym był jednym z filarów odradzającego się Państwa Polskiego. Nie tylko sport traktowany był jako forma rekreacji oraz rywalizacji na tle ćwiczebnym ale był fundamentem na którym budowany nowe, silne społeczeństwo przygotowane na nadejście w każdej chwili kolejnego konfliktu zbrojnego. Rząd Polski stawiał wysokie wymagania w stosunku do rozwoju militarnego oraz gospodarczego kraju ale zakładane plany były trudne do zrealizowania ze względów finansowych. Dużą rolę odegrały organizacje paramilitarne, stowarzyszenia, kluby oraz indywidualni działacze. Chęć sprostania wymaganiom oraz poziomowi jaki osiągnęły państwa zachodnioeuropejskie Rząd opracowywał stosowane wymogi prawne oraz rozporządzenia a także instrukcje według,

których należało projektować obiekty strzelnicze. Architektura strzelnic oraz mała architektura towarzysząca tym obiektom była funkcjonalna ale skromna w wyrazie i wystroju. Niewiele elementów budowlanych było projektowanych jako rozwiązania architektoniczne, oryginalne. Zaprezentowane trzy przykłady pokazują głównie techniczne rozwiązania budowlane kształtowane z uwzględnieniem najważniejszych zasad bezpieczeństwa strzelców i otoczenia.

Literatura

- [1] Czaboćko J., Symbioza sztuki ze sportem, Prace Instytutu Kultury Fizycznej nr 26, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009. s. 8
- [2] Mały Rocznik Statystyczny, 1939 rok, hasło związku Sportowe, s. 305, GUS RP
- [3] Ponczek M., Początki i rozwój polskiej kultury fizycznej na Górnym Śląsku do 1945 roku, Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Seria Kultura Fizyczna z. XII. Nr 1, 2013 s. 3
- [4] Szubert R., Kultura fizyczna w przemianach wsi polskiej w latach 1944–1956, Studia i Monografie Akademii Wychowania Fizycznego we Wrocławiu, Nr 100, Wydawnictwo AWF, Wrocław, 2010, s. 10–18, 112–145.
- [5] Szujewski K., Gawryś Z., Mijakowski K., *Dwudziestolecie Międzywojenne*, Tom 15 SPORT, Wydawca Editpress Polska SA, 2013 s. 34–36

Shooting sport in the context of military objects in the middle war period of Poland

Abstract: During the interwar period, sport played many special roles in Polish society at that time. In the unstable political and economic situation as well as during the first years of the interwar period when attempts were made to rebuild the Polish State after regaining independence through sport, it was possible to keep the society in increasingly better physical condition. This situation was conducive to strengthening citizens for a possible armed conflict. The Government's limited budget and possibilities for financing the development of the army resulted in the formation of associations, clubs and paramilitary organizations that promoted the cultivation of physical agility. A few years after the end of World War I and the country's increasingly better situation began to blur the boundaries between education and development of military physical culture and society through joint organizations and the possibility of using more common groups of people, especially shooting sports. Shooting as a sport was considered to be key in military terms. Already during the partitions, the partitioners built shooting ranges, which in the early interwar years were adapted to the needs of the country. Examples of shooting ranges from middle war period in Lublin were: Project of shooting range Kolejowego Przysposobienia Wojskowego named of Pułkownika Lisa-Kuli, Project of shooting range Związku Strzeleckiego in Dziesiąta district, Project of shooting range of Lubelskiego Towarzystwa Łowieckiego near Dolnej Panny Marii street

Key words: architecture, sport, shooting ranges, shooting, military construction, the interwar period.

Spis treści

Anna Kulig	7
About historic stonework in Kraków O zabytkowej kamieniarsce Krakowa	
Maciej Kłopotowski, Agnieszka Kłopotowska	14
Wstęp do metodologii oceny dotykowych modeli architektonicznych	
Maciej Kłopotowski	25
O mieszkalnictwie początku XXI wieku. Próba charakterystyki na podstawie europejskich realizacji	
Krzysztof K. Pawłowski	43
Od rewaloryzacji idealnego miasta do ochrony historycznego krajobrazu Zamościa	
Natalia Przesmyka, Lucjan Gazda	53
Neolityczne megality Nałęczowa – debiut budownictwa na Lubelszczyźnie	
Kajetan Sadowski	60
Trendy w stosowaniu rozwiązań technicznych wpływających na zużycie energii w budynkach mieszkalnych Optimization of barrel vault surfaces using energetic potential method	
Jacek Czubiński	67
“Straszny Dwór” (Haunted Manor) guesthouse in Tatarów in the Hutsul region and its designer Jerzy Romaszkan	
Jacek Czubiński	78
Udział Stanisława Tomkowicza w restauracji kolegiaty Bożego Ciała w Bieczu Participation of Stanisław Tomkowicz in the conservation of the Corpus Christi collegiate church in Biecz	
Wojciech Kocki, Elżbieta Przesmycka	86
Sport strzelecki w kontekście obiektów wojskowych w Polsce międzywojennej (1918–1939) na przykładzie projektów strzelnic z Lublina Shooting sport in the context of military objects in the middle war period of Poland	

PAN

POLSKA AKADEMIA NAUK
ODDZIAŁ W LUBLINIE